

Als het water bitter is

Evangelisch denken en de milieucrisis

Evert VAN DE POLL en Janna STAPERT

Slidrecht: Merweboek 1988

4 De wortels

Waar komt de milieucrisis vandaan? Hoe komt het dat we de natuur verwoesten en het overleven van de mens op het spel zetten? Wat zijn de wortels? De ramp, die we in hoofdstuk 2 schetsten, is natuurlijk niet zomaar uit de lucht komen vallen, er is een voorgeschiedenis.

Maar hoe zit die precies in elkaar? Dat is de eerste vraag waarop we in dit hoofdstuk een antwoord zullen zoeken.

Daarbij blijkt echter al snel dat het christendom in het verleden op een kwalijke manier van de partij is geweest. Wat is de rol van met name de Westerse kerken geweest, zijn zij medeschuldig aan de milieucrisis van nu? Wanneer we een antwoord zoeken op deze vraag, ontstaat er ook enige duidelijkheid over het raadselachtige feit dat de evangelische beweging zo ongestoord aan de milieucrisis voorbij leeft. Moddert zij soms gewoon door op het spoor van milieuvreemde en natuurvijandige vormen van het christendom uit het verleden? Liggen daar soms de wortels van de onthutsende ongeïnteresseerdheid waarvan we in het vorige hoofdstuk melding maakten?

a. Eigenlijk niets nieuws onder de zon?

Terug naar de beginvraag: wat zijn de wortels van de milieucrisis? Overzien we de geschiedenis, dan blijken milieuproblemen niet van vandaag of gisteren te zijn. In alle culturen, altijd en overal ter wereld hebben mensen bomen gekapt, hun omgeving vervuild en dieren mishandeld, zij het de ene keer meer dan de andere. De oudste menselijke samenlevingen waren jagersculturen. Deze waren nog het meest 'milieuvriendelijk'. Al gebruikten zij dodelijke afstandswapens als pijl en boog en speer, het jagen leidde bij hen niet tot het uitsterven van diersoorten. Naast jagers waren deze mensen 'verzamelaars'. Zij leefden niet alleen van dierlijk vlees, maar ook van de vruchten des velds. Algemeen wordt verondersteld, dat deze mensen met elkaar zeker het een en ander te stellen hadden, maar dat zij in een min of meer paradijselijke harmonie met hun omgeving leefden. Hoe moeten we ons die situatie voorstellen? Als de hof van Eden uit Genesis 2? Of als een toestand direct daarna, toen de mens niet langer in de 'oertuin' leefde?

We moeten deze vraag laten rusten, we beschikken over te weinig gegevens om ons hier een concreet beeld over te kunnen vormen. Dat de oudste culturen geen conflicten met de natuurlijke hulpbronnen kenden, mag in ieder geval worden aangenomen.

Invoering van de landbouw

In de verhouding tussen mens en natuur treedt echter een ware revolutie op door de invoering van de landbouw – veeteelt en akkerbouw. De mensen gaat niet overal gelijktijdig over op het systematisch verbouwen van graan. In enkele moeilijk toegankelijke gebieden leven sommige zogenaamd 'primitieve' volken nog steeds als jagers en verzamelaars. Maar in de grote culturen

van de oudheid – China, Egypte, het tweestromenland van Eufraat en Tigris en de grote Indiase culturen van Midden- en Zuid-Amerika – stapt met vele eeuwen voor onze jaartelling over op landbouw. Akkers worden aangelegd ten koste van bomen en struiken. Bemesting en kunstmatige bevoeding met water houden de vruchtbaarheid van de bodem op peil of verhogen haar zelfs. De toenemende productie van voedsel gaat hand in hand met bevolkingsgroei. Hoe meer eten, hoe meer monden kunnen worden gevoed. Maar dat leidt, omgekeerd, tot nog meer druk op het natuurlijke milieu. Meer monden vragen om meer eten, en dat vraagt op zijn beurt weer om meer akkerland en weidegrond.

Het gevolg van deze welhaast vicieuze cirkel is niet zelden overbeweiding en overexploitatie van landbouwgronden. Door de irrigatie treedt verzilting van de bodem op en de houtkap leidt tot ontbossing. Ook de bossen van de Libanon en het Judese bergland, waarover we in het de bijbel nog kunnen lezen, moeten er nog in diezelfde tijd aan geloven. In vrijwel het gehele Middellandse Zeegebied, zeg maar het vroegere Romeinse Rijk, leidt de ontbossing tot ernstige erosie. Het regenwater wordt door het ontbreken van bomen niet meer opgenomen in de grond, maar spoelt weg en schraapt daarmee ook de vruchtbare bovenlaag weg. De landbouwgrond verschaalt en de voedselproductie loopt terug. Zoiets kan dan weer tot gevolg hebben dat een volk op veroveringstocht gaat om elders vruchtbare grond te vinden, dan wel te kapen. Of, als dat niet lukt, kan zo'n volk door ondervoeding, ziekte en het wegvallen van een economische basis verzwakken en daardoor gemakkelijk ten prooi vallen aan andere gewelddoers en veroveraars. Dat is in de geschiedenis, helaas, aan de orde van de dag geweest. Kortom, verkeerd omgaan met de natuur als oorzaak van conflicten.

Milieuproblemen lang geleden

Dat milieuvervuiling niet iets van vandaag of gisteren is, mag blijken uit nog enkele voorbeelden. In Egypte zijn papyri van meer dan drieduizend jaar oud gevonden, waaruit blijkt dat er in die tijd ziekten voorkwamen als gevolg van het drinken van besmet water. We weten dat menselijke en dierlijke uitwerpselen en urine die besmetting veroorzaakten. In mummies uit diezelfde tijd (de 20ste dynastie – 1200 v. C.) zijn namelijk eitjes van parasieten aangetroffen waarvan we weten dat die zich via een dergelijk verontreinigd water verspreiden. Het oude Egypte wist dus al wat vervuiling van het oppervlaktewater betekende.

Rond de bovenloop van de Eufraat en de Tigris – de grote rivieren van het tweestromenland Mesopotamië – is duizenden jaren veeteelt en akkerbouw uitgeoefend. Veel te intensief en onoordeelkundig. De bossen op de hellingen werden al sinds vroege Bijbelse tijden gekapt, met als gevolg erosie van de bodem. Geweldige hoeveelheden vruchtbare teelgrond spoelden met het regenwater af naar de rivieren, waar het als slib werd meegevoerd naar de monding, waar het werd afgezet. In de loop van duizenden jaren kwam die monding zo een kleine 300 kilometer verderop in de Perzische Golf te liggen.

En wat te denken van de steden in het middeleeuwse Europa? De 'straat' was een open riool en vuilstort tegelijk. Op een kleine oppervlakte leefden te veel mensen, die zich bovendien van hygiëne niet bijster bewust waren. Epidemieën konden dan ook regelmatig toeslaan? Zoals cholera en pest. In de jaren rond 1350 woedde de 'zwarte dood', een pestepidemie, over heel Europa. Naar schatting een derde van de bevolking kwam om het leven. De Joden kregen de schuld, zoals zij in die tijd van alle ellende de schuld kregen. Zij zouden de waterbronnen hebben vergiftigd. Maar in werkelijkheid staken zij met hun reinheidswetten gunstig af bij de rest van de bevolking, die het milieu zozeer belastte dat de zwarte dood er het gevolg van kon

zijn. In de 13de eeuw berichten kroniekschrijvers over vormen van luchtvervuiling in steden als Londen en Parijs, die aan de verstikkende ‘smog’ in moderne industriesteden doen denken.

Een nieuwe situatie

Milieuproblemen zijn dus op zich niet nieuw. Maar toch hebben mensen het nog nooit zo bont gemaakt als gedurende de laatste 150 jaar, sinds de industriële revolutie. De Westerse, technologische cultuur is een ramp gebleken voor de natuur. Naast op grote schaal door te gaan met traditionele vormen van afbraak, zoals ontbossing en uitputting van energiebronnen, introduceerde zij via grootschalige productieprocessen een gigantische chemische vervuiling en via de moderne transportmiddelen een geweldige aanslag op de natuurlijke omgeving. Zij onderwierp en exploiteerde de natuur en het eind is niet in zicht. Niet alleen in het ‘eigen’ gebied – Europa, Noord-Amerika met name – maar op den duur in de hele wereld. De expansie van onze Westerse cultuur kent geen grenzen, en overal betaalt het milieu het gelag.

De milieuproblemen die deze ontwikkeling met zich meebrachten, zijn zonder weerga in de menselijke geschiedenis. Nooit eerder stierven zoveel soorten dieren en planten uit, en in zo’n korte tijd. In de komende twintig jaar kortwieken we de natuurlijke variatie in flora en fauna met ongeveer tien procent. Reken maar uit hoe lang de schepping dan nog heeft te gaan. Nooit eerder waren de problemen zo mondiaal en de gevolgen zo verstrekkend. Over twintig jaar zal een derde van de huidige akkerbouwgrond op de wereld verloren zijn gegaan als gevolg van ontbossing, erosie, vervuiling, industrialisatie, wegen, vliegvelden en verstedelijking. We noemden reeds de aantasting van de ozonlaag, de verzuring, de vervuiling van oceanen, het opmaken van delfstoffen en het verdwijnen van het vitale tropische regenwoud.

We moeten dus constateren dat er een volstrekt nieuwe situatie is ontstaan. Voor het eerst in de geschiedenis staat het overleven van mens en natuur op het spel. En een van de grootste boosdoeners, zo niet de allergrootste, is zo mogen we vermoeden, de Westerse cultuur. Hoe is deze situatie ontstaan? En is de Westerse cultuur inderdaad de grote aanstichter geweest?

Het aloude liedje?

Op deze vragen zijn, in het algemeen gesproken, twee reacties mogelijk. Het eerste soort reactie luidt, samengevat: de milieuproblemen van nu zijn slechts het zoveelste couplet van het aloude liedje, zij het een wel erg droevig stemmend couplet. Het is dezelfde mishandeling van de natuur als in vroegere tijden, alleen op veel grotere schaal. De kale hellingen in het oude Griekenland, waarover de filosoof Plato zich zo opwond in zijn *Kritia*, de stervende bossen in West-Duitsland en de oprukkende woestijn in de Sahel-gordel – het is allemaal van hetzelfde laken en pak.

Pessimistischer kan het eigenlijk niet. Want als de mens het altijd al op de natuur heeft gemunt, dan zal hij zich in de nabije toekomst niet veel beter gedragen. Met andere woorden, de mens is per definitie de medemens en de natuur tot wolf. Zo is het altijd geweest, zo zal het altijd blijven. Je kunt dit motiveren vanuit een zwartgekleurd dogma van de erfzonde: ieder is van nature geneigd tot alle kwaad. Je kunt ook beredeneren vanuit een evolutie-geloof: de mens is het toevallige eindproduct van een lange strijd tussen de soorten, waarbij slechts de geschikteste, meest aangepaste vormen overleven. Maar wat maakt het uit voor de natuur? Gezien de technische, economische en chemische middelen waarover de mens nu beschikt, doet zo’n opvatting slechts het ergste vermoeden.

Vreemd genoeg hanteren sommige christenen deze opvatting om het christendom vrij te pleiten tegenover hen, die stellen dat vooral de boodschap van de kerk de mens heeft aangezet de natuur uit te buiten en af te breken. Het probleem is al zo oud als de weg naar Babel, aldus deze apologeten. Het is er altijd geweest en zal er altijd zijn, dat wil zeggen, tot aan de definitieve komst van het Godsrijk op aarde. De huidige milieuproblemen zijn dus niet typisch Westers en helemaal niet tekenend voor de invloed van het christendom, meent bijvoorbeeld Thomas Sieger Derr. Hij schrijft:

Overbeweiding, ontbossing en dat soort vergissingen, op zo'n grote schaal dat hele beschavingen eraan te gronde gingen, werden al begaan door Egyptenaren, Assyriërs, Romeinen, Noord-afrikanen, Perzen, Indianen, Azteken en boeddhisten. Sinds primitieve tijden heeft de mens zijn omgeving drastisch gewijzigd en zelfs het ecologisch evenwicht verstoord. Vroege jagersvolken gebruikten vuur om het wild op te jagen. Landbouwwolken hebben altijd al akkers aangelegd en rivieren afgedamd, dieren selectief gekruist en planten gedood die het graan in de weg stonden. In het moderne industriële tijdperk wordt de Westerse technologie overal ter wereld op grote schaal overgenomen, ook in gebieden, waar het christendom weinig of geen invloed heeft. Japan bijvoorbeeld kent ernstiger milieuproblemen dan welk ander land dan ook.⁷¹

Dus, als we Derr mogen geloven, de huidige afbraak van het milieu is, hoe ernstig ook, in wezen niets nieuws onder de zon? Het gaat inderdaad te ver om te suggereren dat alleen in het Westen het milieu ernstig van de mens heeft te lijden. Maar aan de andere kant moet je je afvragen: als de mens overal en altijd al een vijand van de natuur is geweest, waarom zijn er dan juist in het Westen een wetenschap en een techniek opgekomen die het milieu ongelimiteerd uitbuiten en genadeloos vergiften? Waarom zijn het juist in Westerse laboratoria uitgekende productieprocessen die de ozonlaag aantasten? Waarom manifesteert de zure regen zich eerst en vooral in het 'christelijke' Europa en Noord-Amerika en niet op de hellingen van de Himalaya, in het hindoestaanse India en het boeddhistisch Nepal? En vloeien de grote milieuproblemen in Japan misschien niet voort uit het feit dat Japan alles op alles heeft gezet de Westerse technologie na te bootsen en te overtreffen?

Bevolkingsgroei als de hoofdoorzaak – de theorie van Hardin

Een soortgelijke manier van redeneren is de milieucrisis te verklaren uit de bevolkingsgroei. Deze gedachte is vooral naar voren gebracht door de Amerikaanse bioloog Garret Hardin. Met zijn artikel *The tragedy of the Commons*⁷² en zijn boek *Exploring New Ethics for Survival*⁷³ heeft hij in de Westerse wereld een verhitte discussie wakker geroepen. Waar het aantal mensen toeneemt, zegt Hardin, kan het niet anders dan dat het milieu daardoor schade lijdt. De goederen waarover de mensheid gemeenschappelijk beschikt – de 'commons' zoals water, bodem, hulpbronnen – zullen dan steeds meer opraken. Dat is de tragiek van de menselijke geschiedenis.

Hardin illustreert dit aan de hand van het voorbeeld van de gemeenschappelijk weiden, de meent, in het Engelse eveneens *commons* geheten. Stel, een bepaald aantal runderen eet het beschikbare gras net zo snel op als dat het groeit – consumptie en productie houden elkaar in evenwicht. Maar nu neemt het aantal mensen, dat van de dierlijke producten moet leven, toe. Stel, één boer besluit om die reden één extra koe op de meent te laten grazen. De opbrengst per koe zal daardoor minder worden; Als ik een extra koe toevoeg, redeneert de boer, zullen mijn opbrengsten hoger zijn dan die van de andere boeren, terwijl de kosten wel gelijkelijk over ons allemaal verdeeld blijven. Doe ik het niet, dan kan ik op m'n vingers narekenen dat de anderen

boeren wel hun kudden zullen uitbreiden. Doen dus. Maar tegelijkertijd komen alle andere boeren tot precies dezelfde conclusie. Het gevolg is dat alle kuddes worden uitgebreid en de meent hopeloos wordt overbegraasd.

In dit voorbeeld treden de klassieke thema's van zelfzucht, winstbejag en kortzichtigheid tegenover verantwoordelijkheid en gemeenschapszin aan de dag. Zo is het altijd gegaan, zegt Hardin. De hulpbronnen en middelen zijn eindig, de behoeften en verlangens oneindig, zo simpel is dat. Hoe meer het maatschappelijke systeem de zelfzucht bevordert, hoe meer de mensen voor zichzelf opeisen en hoe sneller de beschikbare middelen opraken. Dat is geen typisch Westers probleem, maar een tragiek van alle tijden. Hoe moet je nu overleven? Ieder volk moet voor zichzelf een reddingsboot bouwen door aan drastische geboortebeperving te doen totdat er weer genoeg is voor iedereen. Het stomste wat je kunt doen, is ontwikkelingshulp geven aan de mensen buiten je eigen boot. Die moeten zelf door schade en schande wijs worden en hun bevolking beperken. Doen ze dat niet, dan is de hongerdood de enige manier om het toenemend aantal hongerige monden te verminderen. Ontwikkelingshulp is alleen maar uitstel van executie.

Bezwaren

Hardin pleit in feite voor keiharde 'overlevingsethiek', die terecht veel weerstand heeft oproepen en ook niet klopt met de feiten. Juist waar een beetje meer welvaart ontstaat, via ontwikkelingshulp met name, loopt het geboortecijfer werkelijk terug. Omgekeerd bevordert grote armoede en honger juist een hoog aantal geboorten. 74

Bovendien, als de milieuproblemen voortkomen uit overbevolking, waarom is dat probleem in de Westerse samenleving dan zo anders verwerkt dan in andere culturen, in de Derde Wereld bijvoorbeeld? Waarom ontstond na de bevolkingsexplosie in Europa en Noord-Amerika in de jaren 1850-1950 een industriële welvaartstaat, terwijl in China, waar in diezelfde periode de bevolking nog fenomenaler groeide, een heel andere samenleving ontstond? De grootste bedreigingen voor het milieu wereldwijd zijn op dit moment niet ruimtelijke ordening en voedselvoorziening, problemen die inderdaad samenhangen met bevolkingsgroei, maar uitputting van grondstoffen en industriële, chemische vervuiling.

In een discussie met Hardin stelden Ehrlich en Holdren dat bevolkingsgroei dan wel een hoofdoorzaak van de aanslag op het milieu is, maar dat er ook andere factoren een rol spelen: het consumptiepatroon van de mensen en de technologie, waarmee producten worden vervaardigd. 75

Maar dan vraag je je direct af: waarom zijn consumptie en productie juist in de Westerse cultuur zo opgeschroefd, een cultuur die ook wat dit betreft in de hele wereld de toon aangeeft? Kampt de Derde Wereld niet met toenemende industriële en chemische vervuiling, juist door het overschakelen op Westerse producten en productieprocessen?

Conclusie

Het lijkt dus niet te loochenen, dat er met de moderne Westerse cultuur iets specifiek aan de hand is. We moeten het eerste soort reactie dus afwijzen en luisteren naar het tweede type antwoord: Milieuproblemen mogen dan bijna net zo oud zijn als de mensheid, de huidige situatie is zonder weerga in de geschiedenis en is met name te wijten aan de Westerse cultuur. Daarin is een bepaalde manier van denken opgekomen die funest bleek. De mens zou de natuur aan

zich dienen te onderwerpen en voor zichzelf moeten opeisen en uitbuiten, zonder dat die natuur zelf iets heeft in te brengen.

b. Het christendom en de Westerse cultuur

Een van de grote verschillen tussen onze Westerse cultuur en alle andere en voorgaande culturen is, dat wij uitgaan van een welhaast onbeperkte vrijheid van handelen ten opzichte van de natuur. We mogen doen wat we willen en grijpen de gelegenheid met beide handen aan. De onbegrensde vrijheid van handelen was de trots van onze Westerse cultuur, maar nu blijkt deze vrijheid juist een geweldig gevaar te zijn voor de natuur en onszelf. ‘Ons probleem is’, zegt R.C. Kwant, ‘hoe wij kunnen komen tot een collectieve zelfbeperking van onze actie op mondiaal niveau. En dat in een wereld die wij in hoge mate hebben gemaakt tot een veld van concurrentie. Dit soort zelfbeperking ligt niet in de lijn van onze cultuur.’ 76

Ontgoddelijking van de natuur

Waarom ontnemen wij Westerse mensen de aanmatiging om met de natuur maar te doen wat we willen? De socioloog Max Weber zegt dat in de Westerse cultuur de natuur ‘van haar goddelijke betovering is ontdaan’. Zij is onttoverd, ‘*entzaubert*’. Daarmee slaat Weber, volgens veel theologen, cultuurhistorici en andere sociologen, precies de spijker op z’n kop. Voor de Westerse mens is God niet één met de natuur, zoals het pantheïsme en de oosterse mystiek leren. Hij is ook niet deel van de natuur, zit niet in een oude eik of achter een in mist gehulde bergtop, zoals de primitieve animistische godsdiensten denken. Hij is geen geest in het bos, zoals de oude Germaanse meenden. Als er een God is – dat moet je er in de Westerse cultuur tegenwoordig wel bijzeggen – dan is Hij boven de natuur verheven, een transcendent wezen. De aarde is dus vrij van magische en religieuze krachten waarvoor we bang zouden moeten zijn of die onze speelruimte zouden beperken. De natuur is niet de speelbal van de volstrekte willekeur der ‘goden’, die je met offers en rituelen gunstig moet zien te stemmen, maar ‘schepping’, dat wil zeggen, vrije ruimte.

In onze gesecculariseerde wereld, waarin het zelfs de vraag is geworden of er nog wel een bovennatuurlijke werkelijkheid bestaat, kunnen wij ons maar moeilijk voorstellen wat voor een revolutie deze ontgoddelijking van de natuur was. Bij een fiks onweer sidderden de Germaanse stammen, die aan het begin van onze jaartelling ‘de Rijn afzakten’, voor Wodan, die daar bulderde. De bliksem was hen als het wapengekletter van de goden in de lucht, die daar zo tekeergingen dat de vonken ervan afvlogen. Ze dronken dan wel heel stoer gerstebier uit de schedels van hun overwonnen vijanden, ze wisten tegelijk dat zij in de loop der dingen in wezen niets hadden in te brengen. De mensen kunnen wikken wat ze willen, de goden beschikken toch. Het noodlot is van ijzer.

Wat moeten ze daar in die Saksische wouden vreemd hebben opgekeken van die rare Ierse *peregrini*, die rondtrekkende apostelen die hen kwamen vertellen dat de natuur de schepping van de God van Israël is en dat de mens daarin de vrijheid heeft om te leven naar zijn wil – of niet. Bonifacius, de apostel der Duitsers, heeft zelf deze confrontatie niet overleefd, zijn boodschap echter wel. En zo ging het overal. Heel Europa werd gekerstend. Kwam onder het beslag van een bijbels georiënteerd scheppingsgeloof. Nadat Noord-Afrika en het Midden-Oosten door de islam onder de voet werden gelopen, bleef Europa over als christelijk rijk. En daar ontwikkelde zich de christelijke, Westerse cultuur van vorsten en prelaten, kerken en universiteiten, kloosters en kruistochten.

Het christendom de grote boosdoener – de stelling van White

Het denken van de Westerse cultuur vormt de bron van de huidige ellende op milieugebied, zo mogen we zeker stellen. Aan de wieg van die cultuur staat het christendom. Zijn we daarmee de dader op het spoor? Kun je de lijn nu ononderbroken doortrekken van Bonifacius, die de Friezen probeert te bekeren, naar de ontdekkingsreizigers, de uitvinders, de wetenschappers, de kolonialisten, de kapitalisten, tot en met de verzuring en het gat in de ozonlaag? Heeft het christendom, toen het de natuur ontgoddelijkte en tot schepping verklaarde, daarmee op termijn het doodvonnis voor het milieu getekend? Komt het door de prediking van het evangelie dat er een nieuw, milieuvijandig denken ontstond, waarvan we nu de dodelijke vruchten plukken? Trapte de kerk door de remmen, zodat de gekerstende volken nu de natuur aan de heerszucht van de mens onderwerpen?

Ja, zegt de Amerikaanse historicus Lynn White in zijn geruchtmakende en inmiddels beroemd geworden opstel *The Historical Roots of our Ecological Crisis*. Het christendom is de historische wortel van onze ecologische crisis.⁷⁷ White heeft een hele schare volgelingen gekregen, met name in die milieubewegingen die een totale uittocht uit het kapitalistische, industriële diensthuis, voorstaan. Naar het beloofde land van de Indiaanse moeder-aarde-cultus bijvoorbeeld, of naar het Kanaän van het boeddhistische levensgevoel. Maar er is ook kritiek. Luisteren we echter eerst naar White zelf. Zijn betoog ontwikkelt zich als volgt:

Stap 1 – milieuproblemen zijn er overal en altijd al geweest, maar de huidige afbraak van het milieu op grote schaal is uniek in de geschiedenis. Zij is een gevolg van de moderne, typisch Westerse wetenschap die in de hele wereld de toon aangeeft. ‘Tegenwoordig is overal op de wereld elk wetenschappelijk onderzoek van enig belang Westers, zowel qua vorm als qua inhoud, ongeacht de huidskleur of de taal van de onderzoekers.

Stap 2 – dat het Westen in wetenschap en techniek de toon aangeeft, is niet van vandaag of gisteren. Het begon al heel lang geleden. Eerder dan de industriële revolutie, die volgde op de uitvinding van de stoommachine in 1780. Eerder ook dan de wetenschappelijke revolutie in de 17de eeuw. Het begin ligt al in de Middeleeuwen. Dan worden in Europa nieuwe landbouwmethoden ingevoerd, onder meer het dieper ploegen. Dan gaat men over op het gebruik van waterkracht en de eerste automatische werktuigen (voor het zagen van hout bijvoorbeeld). De trein is in gang gezet – de techniek als succesvol middel om de natuur naar de pijpen van de mens te laten dansen. In hetzelfde spoor volgt later het baanbrekende werk van natuurkundigen. Europa ontwikkelt een technische en wetenschappelijke superioriteit, waarmee het op den duur de hele wereld aan haar voeten legt.

Stap 3 – veranderingen op het gebied van wetenschap en techniek komen niet uit de lucht vallen. Aan de basis daarvan ligt een veranderde visie op de relatie tussen mens en natuur. In de Middeleeuwen zegevierde het christendom over het heidendom, althans in Europa. De ‘grootste geestelijke revolutie in de geschiedenis van onze cultuur’. Het christendom leerde dat de wereld Gods maaksel is. Dat de mens – na God – het hoogste wezen is, de kroon der schepping. De mens is heerser over de natuur. Alles draait om hem, want in de hele schepping is hij de enige die deelheeft aan de goddelijke natuur – beeldrager van God. ‘Vooral in zijn Westerse vorm is het christendom de meest antropocentrische godsdienst die de wereld ooit heeft gezien’. Antropocentrisch wel zeggen: de mens (Grieks ‘*anthropos*’) centraal.

Stap 4 – maar het christendom dat wil zeggen het Westerse, Latijnse christendom, zette nog meer op z’n kop. Tot dan toe fungeerden dieren en planten als beelden van Gods wijsheid en genade – ga naar de mieren, gij luiaard, en wordt wijs. Maar nu gaan mensen het als hun godsdienstige opdracht zien de natuurwetenschappelijk te onderzoeken, de natuurwetten op het

spoor te komen. Newton, de beroemdheid die de wetten van de zwaartekracht formuleert, beschouwt zichzelf meer als een theoloog dan als wetenschapper. ‘De moderne Westerse wetenschap kwam op binnen het kader van een christelijke theologie.’

White’s conclusies – In onze tijd blijkt pas goed hoe verwoestend de moderne wetenschap en techniek zijn. Ze gaan, bijna onbeheersbaar, hun eigen ongekende gang. En omdat zij wortelen in christelijke opvattingen over de relatie tussen mens en natuur, ‘draagt het christendom een zware schuld’

Bovendien, wetenschap en techniek alleen zullen niet in staat zijn ons uit de ecologische crisis te redden ‘We moeten een nieuwe godsdienst vinden, of onze bestaande godsdienst opnieuw doordenken. Zolang we niet afstand nemen van de christelijke stelling dat de natuur er is om de mens te dienen, zal het alleen maar erger worden’. Een voorbeeld van die andere godsdienst, dat andere denken, ziet White in Franciscus van Assisi. Franciscus vertegenwoordigt een zijstroom in de christelijke traditie, een tegenstroom eigenlijk. Hij riep de vogels op Gods lof te zingen en overreedde de wolf de akkers bij het Italiaanse plaatsje Gubbio niet langer te verwoesten. ‘Ik stel voor Franciscus uit te roepen tot beschermheilige van de natuurbeschermers.’

Schematische weergave van de stelling van White

Westers christendom → Westerse technologie milieucrisis

Er hebben zich andere krachten losgemaakt

Zoals altijd, wanneer iemand een gewaagde en ongewone stelling poneert, roept White veel reacties op. Over zijn eerste stap zijn velen tot het wel eens, het zijn in de allereerste plaats de Westerse wetenschap en techniek, die ons in de huidige ecologische problemen hebben gebracht. Maar de rest van zijn betoog ontlokt kritiek. Verhouden de middeleeuwse Latijnse kerk en de laboratoria van u zich wel zo direct tot elkaar als oorzaak en gevolg? En mogen de milieubewusten van onze tijd, op basis van deze verbindinglijn, het Westerse christendom wel als de grote boosdoener in de beklagdenbank zetten? Dat zijn de kritische vragen die onder andere Lewis Moncrief stelt. Deze Amerikaanse socioloog, die zich in het bijzonder bezighoudt met milieuvraagstukken, brengt enkele nuanceringen aan, die hem in deze discussie veel bijval hebben bezorgd. In ‘The cultural Basis of Our Environment’ 78 zegt hij dat je niet zomaar een rechte lijn kunt trekken van ‘het’ christendom, via ‘de’ wetenschap en ‘de’ techniek, naar de milieucrisis van nu. Wanneer je terug redeneert, dan zitten daar nog wel wat schijven tussen. In directe zin is de huidige ecologische crisis het gevolg van de snelle bevolkingsgroei en verstedelijking en vooral de toename in rijkdom en individueel bezit. Die vormen de ‘culturele basis’ van het milieuprobleem. Vooral de welvaart, want rijkdom is de grootste vijand van het milieu. Moncrief schrijft:

Het zijn vooral de rijken die het milieu verwoesten, te veel ruimte voor zich opeisen, meer natuurlijke grondstoffen verbruiken, het ecologische evenwicht in de war schoppen, de natuur met hun afval vervuilen... meer dan wie ook.⁷⁹

Hoe komt het dat de Westerse cultuur, met haar bevolkingstoename en verstedelijking, zo rijk en welvarend is geworden? Moncrief noemt twee drijvende factoren. Ten eerste het kapitalisme, het systeem van vrij ondernemerschap op een vrije markt, waarbij de natuur wordt geplunderd ten behoeve van productie, welvaart en winst. En in de tweede plaats de democratisering, de

roep van de Franse revolutie om ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’, die ertoe leidde dat de burgers en later de arbeiders steeds meer invloed op de politiek kregen en dus ook meer welvaart voor zich konden opeisen.

Deze drijvende krachten zijn opgekomen uit de christelijke, Westerse cultuur, maar hebben zich daaruit losgemaakt en zijn hun eigen gang gegaan. Dit zijn de krachten die het Westen rijk en talrijk hebben gemaakt, technologisch superieur en een vijand van de natuur. Het christendom heeft daar wel grote invloed op gehad – zonder de invloed van de kerk waren zowel kapitalisme als democratisering onmogelijk geweest – maar in de loop der tijd gingen er ook allerlei andere factoren meespelen, aldus Moncrief.

Schematische weergave van de stelling van Moncrief

rijkdom

Westers kapitalisme → individueel bezit

Christendom → democratisering → bevolkingsgroei → milieucrisis

Verstedelijking

Deze benadering komen we telkens weer tegen in de discussie met White. Het is te simpel gezegd dat ‘het’ Westerse christendom tot de milieucrisis heeft geleid, maar dat er tussen die twee een verband bestaat, valt niet te loochenen. Het gaat erom een goed beeld te krijgen van de verbindende schakels ertussen. Dat is de verhelderende bijdrage van Moncrief. Zijn schema is een bruikbaar handvat om zicht te krijgen op de ontwikkeling, al valt er nog wel wat af te dingen op en toe te voegen aan zijn invulling ervan.

De idealen die ons voortjagen

We zagen reeds waarom bevolkingsgroei en verstedelijking op zich nog niet hoeven te leiden tot een afbraak van het milieu, zoals we die in onze tijd meemaken. Pas in relatie met andere ontwikkelingen worden het factoren van belang. De Westerse welvaart, zowel haar hoge niveau als haar brede verspreiding onder alle lagen van de bevolking, is een grote boosdoener, daarin heeft Moncrief gelijk. Is het niveau van onze rijkdom alleen het gevolg van het kapitalisme? Niemand zal ontkennen dat het welvaartsideaal van het kapitalisme een drijvende kracht is geweest: vermeerder je bezit, drijf handel, produceer en consumeer – het is allemaal je goed recht – het perspectief van grotere welvaart blijft wenken.

Maar hierbij moeten we ook de Westerse technologie noemen, waardoor we nu over auto’s, vliegtuigen, radio’s, televisies, compact discs, ruimtestations en computers beschikken. Die technologie is geen toevallig verschijnsel. Volgens Moncrief wordt zij voortgestuwd door het kapitalisme, maar dat is te mager, te economisch uitgedrukt. Zij is het gevolg van het ‘Westerse wereldbeeld’, een denken over de verhouding tussen mens en natuur dat tot uiting komt in de Westerse wetenschap en techniek. Volgens dat denken mogen, ja moeten we de natuur aan de mens onderwerpen, willen we tot maximaal geluk geraken. Dit is het beheersingsideaal dat de Westerse wetenschap en techniek gaandeweg in de greep kreeg en zo een drijvende kracht achter de Westerse cultuur werd.

In de tweede plaats, is de rijkdom in het Westen inderdaad zo wijd verspreid onder de bevolking omdat er sinds de Franse Revolutie een golf van democratie heeft plaatsgevonden, zoals Moncrief voorstelt? Dat is en te oppervlakkige weergave van de ontwikkelingen. Want de Franse burgerij eiste eind 18e eeuw niet zomaar zeggenschap in de politiek. Wat dreef haar? Wat was de vonk die van haar stormloop op de Parijse gevangenis ‘La Bastide’, 14 juli 1789, oversloeg op de burgers in andere Europese landen, zodat ook daar grondwetten,

volksvertegenwoordigers en verkiezingen kwamen? Wat bezielde de ‘Founding Fathers’ van de Amerikaanse Revolutie in 1776 om de meest democratische staat uit de geschiedenis te stichten?

En verder: wat joeg de arbeiders in de industrielanden op de barricaden, hoe kon Marx dromen van een Utopia zonder klassen, welke snaar roerde de Internationale bij de proletariërs aller landen? Hoe kwam het tot die gisting in de Westerse wereld, die het einde betekende van de middeleeuwse standenmaatschappij? Waarom vond men het ineens schandalig dat er grote economische en maatschappelijke verschillen bestonden, terwijl men eeuwenlang meende dat dat nu eenmaal bij het leven hoort (zolang de verschillen maar niet te bar worden)? Waarom wordt iedereen die ervan hoort, gepakt, gegrepen door de idealen van bevrijding en de rechten van de mens? De democratisering werd en wordt gekenmerkt door een bijna religieus élan, door een geloof in de vooruitgang van de wereld, door de hoop dat een ideale samenleving binnen menselijk handbereik ligt, dat het vuur van vrijheid, gelijkheid en broederschap niet meer kan worden gedoofd. De goede toekomst is onvermijdelijk, voor wie gelooft in de vooruitgang. En dat doen zowel kapitalisten als socialisten.

De Westerse wereld wordt voortgestuwd en voortgejaagd door krachten die voortdurend in elkaar grijpen:

- 1) Het beheersingsideaal van de technologie
- 2) De welvaartsdroom van het kapitalisme en
- 3) Het vooruitgangsgeloof.

We zullen nu nader bij deze krachten stilstaan.

Schematische weergave van onze positie

	1. Technologisch beheersingsideaal	
Westers	2. Kapitalistische welvaartsdroom	
Christendom	3. Vooruitgangsgeloof	milieucrisis

c. Het beheersingsideaal

Een van de motors achter de huidige milieuverwoestende ontwikkelingen is een bepaald denken, een ‘ethos’, een ‘wereldbeeld’ waar we het woordje ‘Westers’ voor moeten plaatsen en dat is opgekomen in het christelijke Europa, toen de middeleeuwen op hun eind liepen. In de 15e en 16e eeuw ontstaat er grote aandacht voor de mens en het menselijke, het ‘humanum’. De klassieke filosofen uit de Griekse en Romeinse oudheid worden met nieuwe aandacht gelezen. Het christendom lijkt een bron van inspiratie om de schepping een ander aanzien te geven. De Europese mens beleeft een wedergeboorte, een ‘renaissance’.

Renaissance – de ontplooiing van de mens

De renaissance begint in de rijke Italiaanse steden van eind 14e eeuw en waait in de eeuwen daarna over naar andere Europese landen. In de renaissance herontdekt de mens zichzelf, ontdekt hij zich van de kerkelijke en dogmatische ketenen en zoekt hij naar kennis, naar macht over de natuur, naar beheersing van het lot. De aandacht verschuift van de hemel naar de aarde, van het goddelijke naar het menselijke, van het beschouwende naar het actieve. De middeleeuwse bouwmeesters waren een leven lang bezig met één kathedraal, soms stierven ze nog voordat het werk af was. Maar dat hinderde niet, het ging om de verheerlijking van God. Zij

leefden en werkten immers *ad majorem dei gloriam* – ter meerdere ere van God. Wat deed hun naam er dan toe? Hun bouwwerken torenen nog steeds uit boven de steden, maar hun namen en hun bouwkundige geheimen zijn ons onbekend. God ziet immers in het verborgene? In de renaissance ontwerpt de bouwmeester paleizen, buitenverblijven en openbare gebouwen, ter meerdere glorie van zijn adellijke of stedelijke opdrachtgever. En hij bouwt zichzelf een naam onder de mensen.

De middeleeuwse schilder brengt Bijbelse voorstellingen en taferelen op het doek, verkondigt de hemelse boodschap van de kerk. Beeldhouwers en houtsnijders verbeelden en vereeuwigen de hoofdrolspelers des heilsgeschiedenis in schitterende kunstwerken. Maar zelf blijven ze buiten schot, we weten vaak niet eens wie ze zijn. In de renaissance schildert Michelangelo de mens, de schoonheid van het lichaam.

Leonardo da Vinci vindt apparaten uit, op zoek naar middelen op de mogelijkheden van de mens te vergroten. Hij is zijn tijd ver vooruit, maar wijst wel de richting waarin het uiteindelijk zal gaan in de Westerse cultuur: de volledige beheersing van de natuur door middel van wetenschappelijk kennis en technisch vernuft. Portugese, Italiaanse en Spaanse ontdekkingsreizigers leggen nieuwe werelden bloot, Europa wordt machtig en rijk door de handel op verre landen. De pakhuizen in de grote havensteden puilen uit. De Europese mens heeft geroken aan de nieuwe tijd en wil niet meer terug. Het nieuwe levensgevoel, het moderne ethos is een feit.

Het wetenschappelijke experiment

In de middeleeuwen is wetenschap de doordenking van het geloof, van eeuwige, voorgegeven waarheden. De middeleeuwse alchemisten die de geheimen van de natuur proberen te ontdekken en vreemde elixers brouwen, moeten oppassen. In donkere kelders kruipt het bloed waar het niet kan gaan, maar de kerk houdt hen onder de duim, zoals zij de hele samenleving beheerst. Het leven is slechts een prelude, een voorafschaduwing van het komende, hemelse geluk. Boven de natuur staat de genade en daar is het uiteindelijk allemaal om te doen. In de renaissance wil de mens weten, kennen, scheppen, onderzoeken, ontdekken, reizen, het geluk hier en nu beleven. Het gaat in de renaissance om de ontplooiing van de mens.

In het spoor van Galilei turen sterrenkundigen het heelal af en ontdekken dat het heelal niet om de aarde draait, in tegenstelling tot wat de kerk altijd heeft geleerd. En zo gaan nog meer vaste overtuigingen voor de bijl. De kogel is door de kerk, de wetenschap rukt zich los van de eeuwige waarheden en gaat zelf op onderzoek uit. De mens beleeft zijn vrijheid door de natuur aan een eerlijk en zo onbevooroordeeld mogelijk onderzoek te onderwerpen. Het experiment, het ‘empirisch onderzoek’ als basis van nieuwe kennis. De wetenschap beleeft een nieuwe geboorte. De alchemist komt uit de kelder. De wereld gaapt hem bewonderend en verlangend aan, wanneer hij zijn ingewikkeld samengestelde drankjes boven het haardvuur aan de kook brengt, dag en nacht speurend naar nieuwe medicijnen en de geheimen van de natuur. Zo dient hij de mensheid en zijn God. En zo is het eigenlijk nog steeds. Met hun witte jassen en geavanceerde apparatuur bevolken de huidige erfgenamen van de renaissance de laboratoria waar de toekomst van de Westerse cultuur wordt uitgedokterd. Priesters van de nieuwe tijd. Alleen, gaandeweg, raakte het religieuze element op de achtergrond. Newton heft een eerbiedig loflied op de Schep- per aan, bij iedere ‘wet van de natuur’ die hij op het spoor komt. Maar bij welke liturgie leeft de experimenterende wetenschap van nu?

De natuur eerst ‘verhoren’ en dan ‘mishandelen’

Algemeen geldt de Engelse filosoof en natuurkundige Francis Bacon (1561-1626) als een van de welsprekendste en duidelijkste woordvoerders van het nieuwe wereldbeeld. Wat is het ideaal waardoor de wetenschap is gegrepen? Vanuit zijn comfortabele landhuis schrijft hij:

Ik zou een algemene waarschuwing tot allen willen richten. Men moet de ware doeleinden van kennis in acht nemen en kennis niet verwerven omwille van geestelijk genot, strijd lust, superioriteit ten opzichte van anderen, winst, roem, macht of iets dergelijks minderwaardigs, maar ten bate en ten nutte van het leven en men moet dat vervolmaken en in barmhartigheid beheren.⁸⁰

Wetenschap, met andere woorden, moet maatschappelijk nut hebben. We moeten de natuur, die samenballing van geheimzinnige en vaak vijandige krachten, door middel van wetenschap en techniek aan de behoefte van de mens onderwerpen.

Zo kunnen de veranderingen en verschillen van de natuur pas dan volledig tevoorschijn komen, wanneer de natuur kunstmatig wordt verhoord en mishandeld, en niet wanneer ze zich in haar vrijheid aan ons vertoont.⁸¹

Eerst komt de kennis (Bacon's 'verhoor'), vandaaruit het ingrijpen (door Bacon zonder schroom aangeduid als 'mishandelen') en zo de beheersing. En dan, vroeg of laat, het paradijs op aarde. Het beheersingsideaal brengt de droom van het evangelie binnen handbereik:

De toegang tot het Koninkrijk van de mens, gebaseerd op de wetenschappen zal niet anders zijn dan de toegang tot het Koninkrijk der hemelen, waartoe niemand wordt toegelaten behalve als klein kind.⁸²

Voor mensen als Bacon is dit alles een goddelijke opdracht. Zo heeft God het bedoeld, volgens hen, toen Hij de mens de opdracht gaf de aarde te beheersen en te bewerken. De geheimen der natuur waren hun als de geheimenissen Gods. Door die te ontdekken, kon de mens de Schepper uit zijn werken leren kennen en als de grote Architect van het universum leren bezingen. Juist die religieuze ondertoon gaf aan het wetenschappelijke werk in de 16e en 17e eeuw zo'n geladenheid, zo'n gedrevenheid. Je mag je afvragen of de Westerse wetenschap zonder die christelijke, op de bijbel gefundeerde motivatie ooit zover zou zijn gekomen als in die tijd het geval was. Het beheersingsideaal was hen als een geschenk uit de hemel, als de lokroep van het Godsrijk op aarde.

De verlichting – het verloren paradijs heroveren

In de 18e eeuw komt deze ontwikkeling in een stroomversnelling. De wetenschap levert zoveel nieuwe kennis op, de beheersing van de natuur maakt zulke vorderingen dat het lijkt alsof in een duistere wereld het licht doorbreekt. Dit is de eeuw van de 'Verlichting', de 'Aufklärung', waarin de nacht van het bijgeloof zwicht voor de dageraad der kennis. De term is als even religieus geladen als het begrip 'renaissance'. Na de wedergeboorte van de mens komt hij tot verlichting. Niets staat hem nu nog in de weg de natuur te beheersen en Gods schepping te vervolmaken. Want dat laatste heeft de grote Horlogemaker, die eens het raderwerk van het universum in werking zette, aan de mens overgelaten. De herovering van het verloren paradijs is nu nog slechts een kwestie van tijd. In 1780 maakt Engeland kennis met de stoommachine van James Watt, vrucht van geduldig onderzoeken en experimenteren, gedreven door het ideaal de natuur naar de hand te zetten. In dat ideaal vinden wetenschap en techniek elkaar, de Westerse technologie is een feit. Machines nemen het werk over, verhogen de productie en de vandelragers van vernieuwing kunnen hun vreugde niet op. In 1759 struikelt François d'Alembert,

de grote Franse geleerde en medesamensteller van Diderots 'Encyclopédie', bijna over zijn woorden:

De snelheid waarmee de verandering in ons denken plaatsvindt houdt een belofte in voor nog veel grotere veranderingen in de toekomst. De natuurwetenschappen stapelen dag aan dag nieuwe rijkdommen op. De meetkunde draagt haar vaandel tot in die regionen van de natuurwetenschap die het meest binnen bereik liggen. Het ware systeem van de wereld wordt onder ogen gezien, ontwikkeld en vervolmaakt... Kortom, van de aarde tot Saturnus en van de geschiedenis der hemelen tot aan die der insecten wordt de natuurwetenschap ingrijpend veranderd. En vrijwel alle andere terreinen van kennis hebben nieuwe vormen aangenomen... De ontdekking en toepassing van een nieuwe manier van filosoferen, het enthousiasme waarmee nieuwe ontdekkingen gepaard gaan, een zekere verheffing van denken die het aanschouwen van het universum in ons bewerkt – al deze oorzaken hebben een levendige gisting van onze geest teweeggebracht. Deze gisting verspreidt zich in alle richtingen zoals een rivier die buiten haar oevers treedt, en als een onstuimige vloed sleept zij alles mee wat op haar weg treedt.⁸³

Arbeid is de weg

Maar wetenschap staat niet op zichzelf. Zij moet dienstbaar worden gemaakt aan het grote doel: de onderwerping van de natuur en het scheppen van een betere samenleving. De mens moet immers, om met de Franse denker René Descartes (1596-1650) te spreken, 'meester en bezitter van de natuur worden'?⁸⁴

De cultuuropdracht is ons opgelegd, we moeten de aarde bewerken tot een welvarend en gelukkig oord, voor zover dat in ons vermogen ligt. En dan hebben we het niet alleen over wetenschappelijke vermogens, maar ook over de arbeid. Dat is in de nieuwe levensbeschouwing de weg waarlangs het beheersingsideaal in praktijk moet worden gebracht.

Vonden de oude Griekse filosofen nog dat je al 'wetenschapper' maar het beste vrijgesteld kon zijn van arbeid, meende de middeleeuwse kerk nog dat bidden een hogere plaats verdient dan arbeid en beschouwde zelfs Luther werken nog als een noodzakelijk kwaad, in de loop van de 16e en 17e eeuw krijgt arbeid iets van een roeping, een goddelijke opdracht. De middeleeuwers werkten twee tot drie uur per dag voor hun levensonderhoud, het idee van de altijd maar zwoegende mens van voor renaissance en verlichting is een mythe. Maar met het beheersingsideaal wordt de mens gedreven door een krachtbron die het uiterste van hem vergt. 'Gij, o God, verkoopt ons alle dingen tegen de prijs van onze eigen arbeid,' bidt de mens van de renaissance.⁸⁵ De Engelse filosoof John Locke (1632-1704), die grote invloed had op de verlichting, vindt dat alleen arbeid de wetenschappelijke beheersing van de natuur in praktijk kan brengen en zegt:

God gaf de wereld aan de mensen gemeenschappelijk. Maar omdat Hij hun de wereld gaf voor hun welzijn en opdat zij er het grootst mogelijk levensgenot mee konden krijgen, kan niet worden verondersteld, dat Hij bedoelde dat zij altijd gemeenschappelijk en onbewerkt zo blijven. Hij gaf haar niet aan de grillen en hebzucht van de ruziezoekers en twistzieken, maar voor het gebruik van de ijverige en de rationele mensen, opdat zij haar via arbeid in eigendom zouden verwerven.⁸⁶

Kernachtiger kan het bijna niet. Dit is het beheersingsideaal dat in grote lijnen nog steeds opgeld doet. Het stoelt op het cultuurmandaat van Genesis 1 en neemt de opdracht de aarde te 'onderwerpen' zo letterlijk als maar mogelijk is, zonder zich in de uitoefening van dat doel nog te storen aan kerk en christelijke ethiek, zo die al pogingen in het werk stellen de ontwikkeling een spaak in het wiel te steken.

De Romantische tegenbeweging

Het beheersingsideaal heeft de Westerse cultuur bepaald en doet dat nog, tot op de huidige dag. Dat betekent niet dat het geen weerstand heeft ondervonden. Eind 18e, begin 19e eeuw ontstond een tegenbeweging, de romantiek. Een beweging die zich afzette tegen het rationalisme, de nadruk op wetenschap en technische vooruitgang. Een reactie op de verlichting, een verlangen naar het eenvoudige leven in harmonie met de natuur. ‘Terug naar de natuur’, predikte de grote voorman van deze stroming, Jean-Jacques Rousseau. ‘Het romantische natuurideaal zet zich af tegen de maatschappelijke vooruitgang. Men zoekt het landschap van de ongerepte natuur en de traditionele landbouw. In plaats van de natuur te beheersen, wil men zich aan haar overgeven,’ aldus de cultuurhistoricus Van Koppen.⁸⁷

De romantiek kreeg een plaats in de kunst de muziek met name, maar met haar verheerlijking van de natuur is zij altijd een zijstroom gebleven. Terwijl componisten het boerenleven in hun symfonieën verklankten, en schilders ruïnes van een grijs verleden, overwoekerd met fantastische planten, op het doek brachten, gingen treinen, machines natuurwetenschappen het leven van alledag beheersen. Steeds meer, steeds nadrukkelijker. Wat de kunst probeerde vast te houden, was in de werkelijkheid snel op z’n retour – de ongerepte natuur. Zo was het in de 19e eeuw, zo is het in feite nog.

De romantische tegenbeweging is echter altijd gebleven. Ze kwam tot uiting in de natuurbescherming van rond de eeuwwisseling. Ze kreeg een plaats in de fascistische verheerlijking van het verleden en de ‘reine natuur’. Een wel heel bizarre vorm van romantiek was de hang naar de ruige ongereptheid van de middeleeuwen en de Germaanse oudheid, zoals die o.a. in nazi-Duitsland tot uiting kwam. Maar vreemd genoeg wilde datzelfde fascisme ook de vruchten van wetenschap en techniek, en de daarbij behorende onderwerping van de natuur, plukken om de macht van het eigen volk te vergroten. In nazi-Duitsland werden de geesten van de jeugd gevormd door lange tochten in de natuur, maar kreeg ook ieder gezin een Volkswagen toegezegd, waarvan het op de nieuw aangelegde autobanen moest gaan wemelen. Deze tegenstrijdigheid laat nog eens goed zien hoezeer de technisch-wetenschappelijke beheersing van de natuur de Westerse cultuur is gaan bepalen. Romantische ideeën zijn wel aanwezig, maar dan altijd als een zijstroom.

De huidige milieubeweging haakt eveneens in op de romantische visie op de natuur. Niet de fysische natuur als een mechanisme, als een machine die je bijna tot in het oneindige kunt uitkleden en blootleggen, zoals de beheersingsidealistten doen, maar de mooie natuur als bondgenoot van de mens.

Ook de opkomst van natuurgeneeswijzen en natuurvoeding kunnen we in dit licht zien. Scharrelvarkens, bij volle maan geplukte kruiden, de aloude krachten van moeder natuur, dergelijke zaken spreken veel mensen daarom aan, omdat de werkelijkheid zo heel anders is. En zit er in de recente hang naar het occulte ook niet een klein romantisch trekje? Een zoeken naar de onberekenbare en onbegrijpelijke krachten in de natuur, die de wetenschap altijd heeft willen verklaren, begrijpen, in haar greep krijgen? Is het in zekere zin ook geen protest tegen de technisch-wetenschappelijke cultuur die het irrationele geen plaats laat? De romantische hang naar de natuur is een heimwee dat maar niet verdwijnen wil, maar de moderne mens beseft tegelijkertijd dat er geen weg terug is. Dat het verloren ‘landleven’ voorgoed verleden tijd is. Dat de moderne cultuur de natuur in de greep heeft gekregen en niet bereid is los te laten.

De laatste jaren heeft het romantische natuurideaal een enorme verbreiding gekregen. Platenboeken, tv-programma’s en tijdschriften hebben het beeld van de wilde, mooie natuur onder alle lagen van de bevolking verspreid. De reclame speelt hier handig op in. Romantische

landschappen als achtergrond van zevenkruiden shampoos en sigaretten-rokende cowboys. ‘De splitsing tussen fysieke en de mooie natuur vind je in deze reclame op cynische wijze terug’, constateert van Koppen terecht. 88. Sterker, de reclame staat ten dienste van de technologie, met haar altijd weer nieuwe vindingen en artikelen. Door in te spelen op de altijd aanwezige onderstroom van romantische gevoelens voor de natuur, brengen de beheersingsidealistten hun producten aan de man.

Het beheersingsideaal geeft nog steeds de toon aan

Ondanks de tegenbeweging van de romantiek is het beheersingsideaal nog steeds toonaangevend in de Westerse cultuur. Door die kracht voortgedreven, heeft de technologie vooral sinds de Tweede Wereldoorlog verbluffende resultaten geboekt. Vooral de vorderingen op medisch gebied spreken ons aan, omdat wetenschap en techniek zich daarin van hun mooiste en beste kant laten zien. Er is geen terrein van het leven, dat niet grondig door de technologie is gewijzigd. En nog steeds is het einde niet in zicht. Sinds de jaren '60 zijn we in een stroomversnelling terechtgekomen. Natuurlijke grenzen en beperkingen worden overschreden en verlegd, de een na de ander. Het aanzien van de wereld verandert onherkenbaar, de mogelijkheden van de mens veeleer veeleer. Het is alsof de mens niet tevreden is met het onderwerpen van de bestaande natuur. Hij wil verder. Niets en niemand kan hem tegenhouden bij het creëren van een wereld, waarin de mogelijkheden van de mens onoverzienbaar zijn. Het lijkt wel alsof er een tweede scheppingsweek, anders gezegd: een achtste scheppingsdag is aangebroken. Computers en robots nemen de wereld in bezit. Door middel van de informatietechnologie scheidt de mens zich een nieuw tijdperk. Het individu krijgt met een simpele PC toegang tot enorme hoeveelheden gegevens. De natuurlijke beperkingen van het menselijk geheugen tellen niet meer. De voorvaders van de verlichting wilden, zo'n twee eeuwen geleden, zoveel mogelijk kennis vastleggen in encyclopedieën, maar alleen de knappe koppen waren in staat met al die informatie om te gaan. Nu hebben we een tiendelige encyclopedie op een disc of beeldplaat en de computer helpt ons de miljarden gegevens te selecteren, te rubriceren en te gebruiken voor de doelen die wij aangeven. Slaapkamerbureaus als universiteitsbibliotheken.

Allerlei ingewikkelde processen in de samenleving, zoals betalingsverkeer, transport en gegevensverwerking, kunnen nu gemakkelijk, doelmatig en tot in de kleinste details worden gestuurd en geregeld. Door de computer.

We staan aan de vooravond van een gigantische, ‘vreedzame’ revolutie. De hele wereld komt binnen ieders handbereik, de meest ingewikkelde processen en problemen kunnen worden geregeld via monitor en simpel toetsenbord. Voor het beheersingsidealisme doemen nieuwe vergezichten op, een samenleving waarin alles tot in de puntjes is geregeld, een economie zonder geld, een leven zonder ongemak.

Via genetechnologie komen we de oerelementen van het leven op het spoor, hetgeen ongedachte verten bereikbaar maakt. Verzekeringsmaatschappijen krijgen het lot onder de knie en weten nu precies wie wel en wie niet vatbaar is voor kanker, dementie of een zenuwzinking. Voor ieder een polis op maat, maar dan wel tegen inlevering van het solidariteitsprincipe dat mensen voor en met elkaar de risico's dragen. Je toekomst is gescand, het risico vervat in een aangepaste premie en je moet er individueel voor opdraaien. Verder, door de genen te manipuleren kun je betere, gezondere mensen, vruchtbaardere en sterkere gewassen en nuttiger, productievere dieren kweken. Je kunt, nog een stapje verder op de ingeslagen weg, aan Gods soortenpalet zelfs geheel nieuwe vormen van leven toevoegen. Een krankzinnige droom? Terwijl we met al onze plundering en manipulatie van de aarde duizenden dieren- en plantensoorten

uitroeien, gaan we met behulp van diezelfde technologie nieuwe soorten kweken! Nieuwe bacteriën, in massa productie gekweekt, worden ingezet in landbouw en industrie, ten dele om te herstellen en te beschermen wat we in diezelfde landbouw en industrie vernielen. De paradox van een op hol geslagen technologie?

De afgod eist zijn tol

Waar komen we met het beheersingsideaal van de technologie terecht? Bij een totalitaire staat waarin diverse ‘big brothers’ al onze gangen nagaan en controleren? In een wereld die roept om een gecentraliseerd apparaat, een ‘wereldregering’ om de gigantische problemen van bewapening, armoede en vervuiling het hoofd te bieden? Of zal de wal het schip keren en lopen de beheersingsidealisten stuk op een weerbarstige werkelijkheid die zich uiteindelijk toch niet als een schaap naar de slachtbank van de Westerse cultuur laat leiden?

Die laatste mogelijkheid lijkt niet voor te komen in de kansberekeningen van de Westerse wetenschap. De trein gaan door. Problemen die als gevolg van de techniek zijn ontstaan, moeten met behulp van diezelfde techniek weer worden opgelost. We zijn in de ban van wetenschap en techniek. De techniek is onze afgod geworden, zegt Bob Goudzwaard.⁸⁹ We zijn zo vol van de goede resultaten van de techniek – het uitbannen van ziektes en het scheppen van comfortabele levensomstandigheden bijvoorbeeld – dat we bijna religieus spreken over de ‘zegeningen der techniek’ en welhaast blind zijn voor de schaduwzijden. Naarmate de ontwikkeling voortzet, worden de goede kanten van wetenschap en techniek steeds meer overschaduwd door de kwalijke gevolgen ervan.

Onze cultuur is ‘technicistisch’ geworden, om met Egbert Schuurman te spreken, een cultuur waarin de mens wordt gedegradeerd tot productiemiddel en consumptieapparaat. Hij waarschuwt:

In de vorming van de natuur trachten we die natuur te persen binnen het gereduceerde kader van de wetenschap. De rijke, samenhangende natuurwerkelijkheid verbleekt... Maar de natuur slaat terug. Zij laat zich een tomeloze reductie en verenging niet welgevalen... In de vertechniseerde cultuur worden de samenhangen in de natuur en de innige verbondenheid tussen mens en natuur verbroken, maar ook die cultuur zelf is, hoe grootschalig ook, een verengde en genivelleerde cultuur.⁹⁰

Zo’n cultuur moet wel uitlopen op een milieucrisis. Je kunt de natuur wel wetenschappelijk doodverklaren en vervolgens tot op de bodem proberen uit te putten en te exploiteren, zoals het beheersingsidealisme nog steeds doet, maar eens gaat het mis. De afgod eist zijn onverbidde lijke tol: het offer van de natuur waarvan we voor ons voortbestaan afhankelijk zijn, het doorzagen van de tak waarop we zitten. Dat is de uiterste, onvoorstelbare, irrationele consequentie van het rationalisme, de ‘redelijkheid’ waarmee we enkele eeuwen geleden zijn begonnen de natuur van haar geheimen te ontdoen en aan ons te onderwerpen.

d. De welvaartsdroom van het kapitalisme

De tweede stuwende kracht achter de milieucrisis is het kapitalisme. Da is meer dan slechts een economisch systeem of een manier van ondernemen, het is een ideologie, een stelsel van normen en waarden dat het hele leven beïnvloedt en bepaalt. Het kapitalisme spoort aan tot vrij ondernemerschap, hard werken en winst maken, alsmede een maximaal gebruik van natuurlijke hulpbronnen en grondstoffen om maar zo veel mogelijk te kunnen produceren en consumeren. Alles in de samenleving moet als een deur worden opengezet om de economische ontwikkeling

zo onbelemmerd mogelijk te laten verlopen. De wereld is het meest gediend met de wetten van vraag en aanbod, de samenleving is een markt, het leven is handel. Het kapitalisme verwacht alle heil van een 'vrije' markt, waar mensen zelf beslissen wat ze maken en kopen en voor hoeveel geld. De grote verschillen tussen rijken en armen, die in het kapitalistisch systeem optreden, zullen naar verwachting als vanzelf wel weer verdwijnen. Geleid door een 'onzichtbare hand' (volgens de eerste profeten van het kapitalisme was dat God zelf), komt economisch gezien alles uiteindelijk op z'n pootjes terecht. Het kapitalisme zweert bij de liberale gedachte dat ieder individu recht heeft op vrijheid, bezit en geluk. Voortgestuwd door dit denken, heeft het kapitalisme sinds de 17e en 18e eeuw de wereld veroverd. Eerst de Republiek des Zeven Verenigde Nederlanden en Engeland, daarna de Verenigde Staten van Noord-Amerika en Europa en vervolgens de rest.

De rol van het calvinisme

Het kapitalisme heeft zijn oorsprong in de Nederlandse republiek en Engeland, in de 17e eeuw, is voor het belangrijkste deel voortgekomen uit de 'protestantse ethiek', zegt de socioloog Max Weber.⁹¹ Het calvinisme in deze landen spoorde aan tot soberheid en hard werken, want wie zo Gods wet en arbeidsgebod in het dagelijkse leven vervult, zal door de Almachtige worden 'gezegend' met materiële voorspoed. Deze stelling van Weber heeft veel stof doen opwaaien, maar dat er een zeker verband bestaat tussen het kapitalisme enerzijds en de protestantse, calvinistische opvatting over werk en bezit anderzijds, wordt toch wel algemeen aangenomen. Evenals het beheersingsideaal kon opkomen uit een nogal imperialistische uitleg van het Bijbelse cultuurmandaat, zo bereidde de calvinistische opvatting over arbeid, soberheid en materiële 'zegen' mede de weg voor het kapitalisme.

Ook het kapitalisme ging echter op een gegeven moment zijn eigen gang. Het was al even grensoverschrijdend en mensgericht en stoorde zich al net zo weinig aan kerk en christelijke ethiek als het beheersingsideaal, waarmee het al snel goede zaken deed. De grote socioloog van het kapitalisme is Adam Smith (1723-1790) geweest. Overeenkomstig het denken van zijn tijd beschouwt hij God wel als Schepper maar niet als Onderhouder van de wereld. God is de grote Horlogemaker, die het uurwerk van het universum in werking heeft gezet, maar zich er verder niet meer mee bemoeit. Alles functioneert nu volgens de regelmaat van de ingebouwde, ingeschapen natuurlijke orde. Die orde is een soort automatische voorzienigheid, een 'onzichtbare hand', die alles leidt. Hoe meer je die orde wetenschappelijk analyseert en uitwerkt in het leven van alle dag, hoe beter het met de wereld gaat. Zo heeft het machtig Opperwezen het nu eenmaal beschikt. Je moet, aldus Smith en zijn volgelingen, ook de economische werkelijkheid zoveel mogelijk laten verlopen volgens de natuurlijke orde. Dat is de beste garantie voor alle volken om tot welvaart en welstand te geraken. Alleen zo heeft het Opperwezen de 'wealth of nations' beschikt.⁹²

Wat is de meest natuurlijke, dat wil zeggen de meest onbelemmerde orde voor de economie? De aanzet daartoe ziet hij in de calvinistische Nederlandse republiek en in het zeventiende-eeuwse Engeland van de eveneens calvinistische puriteinen. Daar lagen destijds de centra van de wereldhandel, daar bevonden zich de financiële instellingen, daar ontwikkelde zich nieuwe vormen van nijverheid, daar bevond zich de motor van de economische vooruitgang. Wat daar tot stand is gekomen, mede onder invloed van het calvinisme opent ons, volgens de economische denkers van de verlichting, de ogen voor de meest natuurlijke economische orde. Smith en anderen brengen die orde verder onder woorden: vrije concurrentie op een vrije markt, vrije ondernemingswijze productie van goederen, de noodzaak kapitaal te investeren en daarmee

te vermeerderen, het mechaniseren en doelmatiger maken van het productieproces door gebruikmaking van de techniek. De economie moet blijven groeien, dan zal de schone droom werkelijkheid worden dat er welvaart en welbevinden is voor ieder individu.

De tegenbeweging van het socialisme

Gedreven door deze geestelijke motor vond er sinds de 18e eeuw een ware omwenteling plaats, een industriële revolutie, die het aanzien van de Westerse wereld onherkenbaar en onherstelbaar veranderde. Het kapitalisme leidde tot de vorming van een industriële samenleving en heeft daarmee de gang van de Westerse cultuur bepaald. Zij geeft nog steeds de toon aan, tot op de huidige dag. Net als het beheersingsideaal een reactie uitlokte, zo ook het kapitalisme, en wel in de vorm van het socialisme, begin 19e eeuw. Daarbij denken we vooral aan de centrale figuren van Karl Marx en Friedrich Engels en hun ‘Communistisch Manifest’ van 1848. Het socialisme neemt vierkant stelling tegen het kapitalistische systeem.

Het zou te ver voeren op deze plaats de hel (voor)geschiedenis van het socialisme uit de doeken te doen. Kort gezegd komt het verschil hierop neer: waar de kapitalisten alles zijn natuurlijke gang wilden laten gaan, protesteerden de socialisten dat daardoor de rijken rijker en armen armer worden. De machines en het kapitaal – de productiemiddelen – moeten in handen van de arbeiders komen die de producten vervaardigen, zodat de makers van de producten rechtvaardig kunnen delen in de winst, de ‘meerwaarde’ van wat zij produceren. Sinds het midden van de vorige eeuw is er in de hele Westerse wereld een geweldig conflict geweest tussen de aanhangers van de ‘liberale’ kapitalistische ideologie en de voorstanders van een socialistische of communistische omwenteling. Een enkele keer leidde dat tot een geslaagde revolutie (in 1917 in Rusland bijvoorbeeld), maar in de meeste Westerse landen bleef het socialisme een tegenstroom die wel veel invloed had, maar die het overheersende kapitalistische tij niet vermocht te keren. Gegeven de natuurlijke vijandschap tussen deze twee ideologieën spreekt het bijna als vanzelf dat socialisten en neomarxisten in onze dagen de zwarte piet van de milieuverwoesting graag bij hun kapitalistische tegenvoeters leggen. Zo vindt C. Harmsen inderdaad dat de kern van de milieuproblematiek moet worden gezocht in de kapitalistische structuur van de maatschappij en de daarin bestaande productieverhoudingen:

Oorspronkelijk was de arbeid rechtstreeks gericht op het bevredigen van de menselijke behoeften. Ze gaf menigeen, en zeker de handwerkman, voldoening. Met de opkomst van het kapitalisme doet echter het produceren om de winst zijn intrede. Een blind, economisch mechanisme stimuleert voortaan de productie. Onder dwang te moeten accumuleren en te kunnen blijven concurreren, breidt de productie zich uit en wordt de arbeidsproductiviteit opgevoerd... Daartoe pleegt het kapitalisme roofbouw op zowel de natuur als de werkende bevolking, met dit verschil dat de natuur zich niet kan verzetten, zoals dit met de arbeiders wel het geval is.⁹³

Maar zo gemakkelijk komt het marxisme er niet van af. In socialistische landen, die de idealen van Marx en Engels min of meer nastreven, gelden wel andere verhoudingen, maar ook daar zien we dezelfde aantasting van het milieu optreden als in de kapitalistische landen, of nog erger. De sterfte van bossen in Polen en Tsjechoslowakije is fenomenaal, de industriesteden in Oost-Europa kampen met een enorme luchtvervuiling, enzovoort. Het marxisme mag dan heel anders zijn dan het kapitalisme, op enkele punten is er geen verschil, met name als het gaat om de verhouding tot de natuur.

Bob Goudzwaard legt de vinger op de zere plek van het marxisme als economisch systeem als hij zegt:

Omdat de marxist economische expansie toejuicht als een stuk menswording en als een stap naar een betere samenleving, zal hij het met een afweging van milieubescherming en voortgaande expansie moeilijk hebben. Misschien dat de marxist noodgedwongen ook nog eens aan het milieu gaat denken, maar de zorg voor het milieu is beslist niet gegeven met zijn eigen levensfilosofie.⁹⁴

Ook het socialisme zweert bij economische groei, technologische vooruitgang en massa productie en doet daarvoor eveneens een ongebreideld beroep op natuurlijke hulpbronnen en grondstoffen. Het milieu raakt in Oost niet minder in de knel dan in West.

De overlevingstactiek van het kapitalisme

Ondanks de tegenwerking van het socialisme is het kapitalisme de overheersende ideologie van de Westerse wereld gebleven. De welvaartsdroom houdt onze cultuur nog steeds geboeid, en de weg ernaartoe leidt volgens de meeste mensen nog steeds langs een min of meer kapitalistische ordening van de economie. Hoe is dat mogelijk? We stuiten hier op de overlevingstechniek van het kapitalisme.

Een van de kenmerken van het kapitalisme is, dat daarbij alles in de samenleving als een open kanaal vrije doorvaart moet geven aan dit systeem. Dit verklaart niet alleen waarom het milieu ondergeschikt wordt gemaakt aan economische belangen en waarom er een enorme aanslag wordt gepleegd op de beschikbare grondstoffen, maar ook waarom het kapitalisme telkens weer weet te overleven. Het systeem is namelijk in staat ook tegenstelde krachten in zich op te nemen, dienstbaar te maken aan de eigen doelen van economische groei en streven naar welvaart. Het systeem weet de tegenstoten op te vangen en buiten gevecht te stellen door een stukje met de 'vijand' mee te gaan en hem zo de wind uit de zeilen te nemen. Zo verging het de socialistische tegenstoot. De arbeiders gingen zich organiseren en maakten een vuist tegen de kapitalistische beheersers van industrie en economie. Er ontstonden vakbonden. Eendracht maakt immers macht. Staking bleek een effectief wapen in de strijd. 'Gans het raderwerk staat stil, wanneer uw machtige hand het wil', zongen de leiders van het proletariaat hun volgelingen toe. Maar wat gebeurde er? Het kapitalistische systeem deed enkele concessies en paste zich aan. Er kwamen arbeidswetten, hogere lonen en sociale voorzieningen. Gevolg: de werkmans van nu viert vakantie zoals maar weinig patronen van weleer het zich konden veroorloven. Vakbeweging en werkgeversorganisaties werken samen en zo ontstond in de Westerse wereld, vooral in West-Europa, een aangepast kapitalisme waar arbeiders meer invloed hebben en meer welstand genieten dan ooit tevoren in de geschiedenis.

Je kunt je afvragen of Marx en Engels, zouden zij nu leven, nog wel op het idee van het Communistisch Manifest zouden zijn gekomen. Sterker, in landen waar men hun ideeën tot officiële ideologie heeft verheven, stagneert de socialistisch gestuurde economie en voert men, zij het schoorvoetend, allerlei kapitalistische principes in. Kleine zelfstandigen die hun groente en hun waar op de straten van Moskou verkopen, wie had dat gedacht in het land van Lenin? Met de perestrojka van Gorbatsjov moet de Sovjeteconomie opschuiven in de richting van het Westen. De Chinezen voeren het winstprincipe weer in en laten de lonen variëren, in een land als Hongarije trekt het socialisme een welhaast kapitalistisch gezicht.

Kapitalisme en milieu

Deze overlevingstactiek van het kapitalisme moeten we goed in de gaten houden, wanneer we het hebben over het milieu. Verwacht mag worden dat na een periode van confrontatie tussen verdedigers van het groei-economie en voorstanders van zoiets als een economie van het

genoeg, het kapitalisme een ‘groene’ kleur krijgt. Dat het zich op den duur weet aan te passen aan de noodzaak van milieubescherming en zorgvuldiger beheer van de beschikbare producten, al was het alleen maar om het economisch belang van de lange termijn, zonder dat het wezenlijk verandert. Hier en daar zien we daarvan al de voorboden: industrieën die handig inspelen op de vraag naar milieuvriendelijke producten (‘groene Persil’), milieuorganisaties die met overheid en bedrijfsleven gaan meedenken in plaats van zich tegen hen af te zetten, het ontstaan van een kringloop- en hergebruikindustrie, enzovoort.

Nu hoeven we dit niet alleen maar heel achterdochtig als verkeerd te bestempelen. Liever een groen kapitalisme dan een traditioneel milieuverwoestend kapitalisme. Toch hebben we zo onze vraagtekens. Kijk maar naar wat er op sociaal gebied is gebeurd. In de eigen Westerse wereld heeft het kapitalisme de kritiek van de arbeidsbeweging in belangrijke mate gehonoreerd, maar tegelijkertijd werden anderen, verder weg in de Derde Wereld, de dupe van hetzelfde systeem. De pijn werd verlegd. Zoals de droom van het kapitalisme destijds een wrange nachtmerrie was voor het proletariaat in onze Westerse industriesteden, zo is het dat nu voor het proletariaat in de Derde Wereld. De gigantische schuldenproblematiek, waarover we in hoofdstuk 2 spraken, is hiervan een treffend voorbeeld.

We mogen vrezen dat iets dergelijks op milieugebied gaat gebeuren. Terwijl het kapitalisme in de eigen Westerse wereld misschien groene trekken gaat vertonen, zou dat tegelijkertijd wel eens kunnen betekenen dat allerlei kwalijke gevolgen van het systeem worden afgewenteld op de Derde Wereld. En op toekomstige generaties. Nu al gaat het vuil, dat in de Westerse landen niet meer mag worden gestort, richting Derde Wereld. Een voorteken van meer?

Uit de droom

Evenals de milieucrisis de fundamentele fout van het beheersingsideaal blootlegt, zo helpt zij ons ook uit de droom van het kapitalisme. Een heilig vertrouwen in de juistheid van de kapitalistische economische ordening heeft de Westerse landen voortgedreven. Dat ging hand in hand met de andere stuwende kracht van het beheersingsideaal. Beiden hemelden de arbeid op, met als uitgangspunt dat alles voor arbeid te koop is, zowel de onderwerping van de natuur als welvaart. Techniek, kapitaal en arbeid zorgden voor de industriële revolutie, de handel breidde zich over de hele wereld uit en nu is de aarde volgepropt met bedrijfshallen en supermarkten, waartussen miljarden mensen zich driftig heen en weer transporteren. Hun leven wordt beheerst door productielijn en kassa. De volken produceren en consumeren zich een ongeluk, maar geen ‘onzichtbare hand’ die de ongelijkheden tussen rijke en arm tot nog toe vermocht glad te strijken. De droom van het kapitalisme is nog nergens voor iedereen uitgekomen. Wat wel gebeurde, was de uitbuiting van de natuur. Het kapitalisme hangt daar geen prijskaartje aan en gaat er in wezen van uit dat het milieu niet schaars en eindig is, maar een oneindige bron van grondstoffen en mogelijkheden is, waarmee je kunt doen wat je wilt. Het milieu is in de kapitalistische wereld een ‘ongeprijste schaarste’.

Het wachtwoord van de gedroomde toekomst is ‘economische groei’. In de bijbel horen we over de afgod Mammon. Dan denken we aan ‘geld’, maar letterlijk betekent die naam ‘meer’. Het kenmerk van het kapitalisme is, dat het nooit genoeg heeft, altijd meer wil, steeds grotere markten. Het schept altijd weer nieuwe behoeften en komt telkens weer met nieuwe producten. Het wordt gedreven door onrust die nooit weet te zeggen ‘genoeg’. ‘Meer’ en ‘nieuw’ zijn de rituele woorden in de liturgie van Mammon. De mens krijgt geen rust, de natuur krijgt geen rust, tenminste zolang de droom nog geen werkelijkheid is: de goede toekomst van genot en geluk. Maar het heeft er alle schijn van dat die droom per definitie nooit uitkomt. Bij het

bereiken van elke mijlpaal worden de grenzen verlegd. Want, zo leert het kapitalisme immers, de behoeften van de mens zijn oneindig. Er komt geen eind aan. De droom blijft altijd een droom. Genoeg is nooit genoeg. Maar, en dat is de wrange werkelijkheid, die droom is voor de natuur inmiddels een nachtmerrie geworden.

e. Het vooruitgangsgeloof

De derde drijfveer achter de milieucrisis vloeit voort uit de vorige twee. Francis Bacon profeteerde dat we door het ‘verhoren’ en ‘mishandelen’ van de natuur het Koninkrijk Gods zullen binnengaan. Adam Smith wist zeker dat de onzichtbare hand van de voorzienigheid ons op termijn het Utopia van eten en drinken zou binnenvoeren, wanneer we ons maar houden aan de ‘natuurlijke economische orde’ van het kapitalisme. Telkens valt de religieuze geladenheid op. Ontsproten aan de christelijke stam, hebben zowel de Westerse technologie als het kapitalisme de christelijke hoop in zich opgenomen. Het verloren paradijs zal worden hervonden, zij het nu niet als gave van God aan de mens, maar als eindstation van menselijke inspanning. Vandaar dat we op weg naar die schone toekomst al worden gelaafd met de ‘zegeningen’ der techniek en met ‘zegen’ op de arbeid in de vorm van materiële voorspoed. Kortom, een geloof dat vooruitgang onvermijdelijk is.

Ook bij deze drijfveer herkennen we de christelijke wortels. Het beheersingsideaal is ontsproten aan een bepaalde uitleg van het Bijbelse cultuurmandaat. Het kapitalisme doet zijn winst met een calvinistische arbeidsethiek. Het geloof in de vooruitgang is in oorsprong ontleend aan de Bijbelse toekomstverwachting van het messiaanse vrederijk. Die hoop blijft levend, al wordt zij gesecculariseerd en ontdaan van haar christelijke context. Ook deze drijfveer kiest zich allengs een eigen bedding waarin zij zich niet meer laat leiden door kerk of theologie. Ze gaat haar eigen ongekende gang. Zij doorbreekt de grenzen van het heidense noodlot en de christelijke verwachting van Jezus’ wederkomst.

Geloof in de onvermijdelijke vooruitgang

Dat element van hoop, van geloof in de onvermijdelijke vooruitgang, is wel verbonden met het beheersingsideaal en met de droom van het kapitalisme, maar moet toch als een afzonderlijke drijfveer worden aangemerkt. Dit geloof is namelijk niet beperkt tot het kapitalisme, maar doortrekt ook het marxisme en het socialisme en de bevrijdingsbewegingen in de Derde Wereld die daarop zijn geënt. Het geloof in de vooruitgang wordt vrij algemeen als een typisch kenmerk van de Westerse cultuur gezien en als een van onze meest succesvolle exportartikelen. Dit geloof ontstond in de tijd van de Verlichting en kan als volgt worden omschreven: de tot inzicht gekomen rede is de gids naar het beloofde land vloeien van melk en honing voor alle mensen. Het nieuwe Jeruzalem daalt niet uit de hemel neer, maar komt op uit de aarde, uit de voortgang van wetenschap en techniek en arbeid en ontwikkeling wordt de vooruitgang geboren. Dat is sinds de 18e eeuw het heilige geloof van het overgrote deel van de Westerse cultuur geworden.

Eerder al had Thomas More geschreven over ‘Utopia’, Francis Bacon over ‘New Atlantis’ en droomde Fourier over *Le nouveau monde industriel*. Op een gegeven moment gaat de Westerse cultuur er, althans in meerderheid, in geloven. De traditionele kerkelijke verkondiging wordt losgelaten. De blikrichting verschuift, zij is niet langer naar boven gericht maar naar voren. Mensen, komt uw lot te boven. Maakt geschiedenis. Morgen zal het beter zijn op aarde. Zo liet de Franse utopische socialist Saint-Simon het in ieder geval op zijn graf beitelten: ‘De gouden eeuw ligt niet achter ons. Zij ligt voor ons.’ De een volgt de marsroute van de

socialistische revolutie, de ander houdt het op de ‘onzichtbare hand’ van het kapitalisme, een derde ziet nog weer andere wegen, maar ze worden allemaal gedreven door een vast geloof dat het morgen beter zal zijn dan vandaag en overmorgen nog beter. Dat de toekomst maakbaar en de vooruitgang haalbaar is.

Nu mogen we niet voorbijgaan aan het feit dat er sinds die tijd wel degelijk vooruitgang is geboekt. Dat het Utopia nog niet is aangebroken, mag ons niet tot een smalend schamperen brengen alsof er in de naam van het vooruitgangsgeloof ‘toch maar niks’ is terechtgekomen. De oproep van de grote filosoof van de Duitse verlichting Immanuel Kant, ‘durf te kennen, heb de moed om uw eigen inzicht te gebruiken,’ mag in christelijke oren dan aanmatigend klinken, er is daardoor wel heel wat tot stand gebracht waartoe christenen uit zichzelf niet zouden zijn gekomen. Zo erkent de Engelse missioloog Lesslie Newbigin in zijn kritische analyse van de Verlichting:

Wie kan de bevrijdende gevolgen van deze fiere oproep verloochenen? Vooral christenen dienen te erkennen hoezeer de bijbeluitleg en het leerambt van de kerk tot ketenen van de menselijke geest waren geworden. Het wegnemen van de barrières, die de vrijheid van geweten en intellectueel onderzoek in de weg stonden, was de prestatie van de leiders van de Verlichting, die daarin overigens werden tegengewerkt door de kerken. Hierdoor werd de beëindiging van veel wreedheid, onderdrukking en onwetendheid mogelijk gemaakt. De ontwikkelingen op het gebied van wetenschap en techniek, die door deze bevrijding konden plaatsvinden, zijn van onschatbare waarde gebleken voor de volgende generaties. Het zou oneerlijk zijn wanneer we niet zouden erkennen, hoeveel we aan de Verlichting te danken hebben.⁹⁵

Maar het maakt verschil of je, met Newbigin, bepaalde onderdelen van de feitelijke vooruitgang tot nu toe dankbaar constateert, of dat je geloof dat het paradijs alleen door menselijk handelen kan worden herschapen. Dat laatste is het vooruitgangsgeloof, en daarmee zit je op een verkeerd spoor, zoals ook Newbigin wel erkent. Je hoeft overigens geen christen te zijn om de fout van het vooruitgangsgeloof aan de kaak te stellen. Auschwitz en Hirosjima tarten ieder optimistisch vooruitgangsgedanken. En kijk om je heen en zie hoe de milieucrisis ook deze drijfveer ontmantelt als een natuurverwoestende kracht in onze Westerse cultuur.

De tegenwerking van het conservatisme

Evenals het beheersingsideaal een reactie opriep, de romantiek, en het kapitalisme een protest uitlokte, het socialisme, zo kent ook het geloof in de vooruitgang zijn tegenwerkende kracht. We brengen dat maar op de noemer van de term conservatisme. Dat woord heeft een onnodig negatieve bijklank. Wie conservatief is, deugt niet, zo denkt ‘men’. Maar daarmee tekent de moderne cultuur vooral zichzelf. Vooruitgang, de hang naar nieuwe dingen en het telkens maar weer willen verleggen van grenzen, dat zijn de krachten die onze samenleving ‘opstoten in de vaart der volken’. Zij verdragen geen tegenwerking of remmende factoren. Waar het vooruitgangsgeloof zegt: opzij, maak ruimte voor nieuwe dingen van de toekomst, zegt het conservatisme: bewaar, gooi niet weg, anders loopt het straks verkeerd af. Het conservatisme wil vasthouden, conserveren, wat verloren dreigt te gaan. Vandaar de term ‘conservatief’.

Die wil om te behouden wat door de vooruitgang onder de voet wordt gelopen of uit de weg wordt geruimd, is een constante tegenstroom in de Westerse cultuur. Zij manifesteert zich telkens weer. Maar het vreemde is, dat het behoud van de natuur die door de vooruitgang wordt bedreigd, lang niet altijd op de agenda staat van personen of groeperingen die in andere opzichten wel conservatief zijn. Een paar voorbeelden ter illustratie.

Het spreekt vanzelf dat de progressie, de vooruitgang waarvoor de een warmloopt, bij de ander weerstand oproept. Zo'n weerstand kun je tegenkomen bij gevestigde orde, bij groepen die er belang bij hebben dat alles blijft bij het oude. Of bij mensen die zich gewoon niet wel bevinden bij allerlei 'progressieve' veranderingen. Soms wordt de situatie van vroeger zelfs geïdealiseerd – de 'goeie ouwe tijd.' In elk Westers land treffen we dergelijke conservatieve politiek stromingen aan, die het progressieve tij van de moderne geschiedenis proberen te keren of althans een tegenhanger willen vormen. Met hun nadruk op de verworvenheden van vroegere generaties, traditionele waarden en wat dies meer zij, spreken deze stromingen een niet te verwaarlozen deel van de bevolking aan. Het is echter lang niet altijd zo, dat politiek conservatief ook altijd opkomt voor het behoud van het milieu. De Engelse Conservative Party verdedigt niet alleen de traditionele Engelse waarden maar bovendien ook een onvervalst traditioneel kapitalisme en laat de milieubescherming van het milieu over aan actiegroepen.

Ook in kringen van milieubeschermers leeft een conservatief, liever gezegd 'op behoud gericht' verzet tegen de wals van de verkwistende technologische vooruitgang. Maar dat is bij hen in de regel juist niet gekoppeld aan politiek conservatisme. In Amerika heten de milieubeschermers niet alleen 'environmentalists' maar ook wel 'conservationists' maar zij zijn in meerderheid gezworen vijanden van de traditionele kapitalistische Amerikaanse levensstijl. Dat is eigenlijk ook heel logisch. Zij komen op, de namen van hun organisaties zeggen het al, voor het behoud van natuurmonumenten, voor het behoud van de Waddenzee, kortom voor de bedreigde natuur, en moeten daarom de krachten van de industriële vooruitgang wel op hun weg vinden. Het wonderlijke is, dat de milieubewegingen zich ondanks hun strijd tegen de ecologische gevolgen van het vooruitgangsgeloof in de praktijk meestal liever verbinden met progressieve politieke krachten en partijen die de vooruitgang in hun vaandel hebben geheven, dan met politiek conservatieve krachten die op andere terreinen willen behouden wat door de vooruitgang onder de voet dreigt te worden gelopen. Toch, als je doordenkt, moet politiek 'groen' op een gegeven moment wel in conflict komen met politiek 'links'. Vooral als het gaat om de afweging tussen milieubelang en werkgelegenheidsbelang. Dan zal groen het eerste het zwaarst laten wegen en links het tweede laten prevaleren.

Het conservatisme van de evangelische bewegingen

Het conservatisme maakt zich sinds de opkomst van het vooruitgangsgeloof vooral sterk in de christelijke kerk. Soms verzetten christenen zich tegen de progressieve idealen en nieuwlichterijen van de vooruitgang omdat ze zich daardoor in hun economische en politieke belangen bedreigd zagen. Dat was het geval met de rooms-katholieke kerk in Frankrijk en zien we thans in het conflict tussen 'Rome' en de bevrijdingsbewegingen in de Derde Wereld. Vaak ligt er echter een diepere zorg aan ten grondslag. Christenen ontwaarden in de verlichting een revolutionaire geest die zich principieel niet van hogerhand wil laten zeggen. Vooral niet door christelijke ethiek of bijbels denken. *Ni dieu, di maître*. Dat is de basis van de antirevolutionaire gedachten van Groen van Prinsterer en Abraham Kuyper geweest: tegen de revolutie het evangelie. Soms zijn christenen het op bepaalde punten eens met de agenda van de vooruitgang en strijden zij mee voor bijvoorbeeld de naleving van de mensenrechten, maar haken zij af zodra het christendom wordt afgedaan als passé en niet relevant voor de moderne tijd.

Het conservatieve protest is vooral aanwezig geweest in de evangelische opwekkingsbewegingen, die sinds het midden van de 18e eeuw in de hele Westerse wereld opkwamen. En nog steeds is het een kenmerkend onderdeel van het evangelisch denken. We mogen dit opvatten als een in wezen positief en heilzaam vasthouden aan wat onopgeefbaar is. Tegen de gedachte

dat mensen met een niet aan de bijbel ontleende ideologie zoiets als het Koninkrijk van God op aarde zouden kunnen vestigen, hebben evangelischen altijd theologisch bezwaar gehad. De wederkomst van Christus zou zo immers overbodig zijn. Tegen de suggestie dat de mens van nature goed is en door de wetenschap en de vooruitgang wel op het goede spoort kan worden gezet, hebben zij altijd principieel bezwaar gehad. De bekering zou zo immers overbodig zijn. En dat je de bijbel vanuit de vooronderstellingen van de moderne wetenschap moet lezen, raakt bij hen een van de gevoeligste snaren. De bijbel verwoordt immers het levens woord van God, waarnaar wij eerbiedig hebben te luisteren?

In de praktijk betekent dit dat evangelischen zich eerder verbinden met politiek behoudende krachten, dan met groepen die voor ingrijpende vernieuwingen zijn. Maar dat wil niet zegen, dat evangelischen altijd en per definitie ‘conservatief’ zijn in de negatieve betekenis van het woord. Engelse methodisten en Amerikaanse opwekkingsgroepen waren in de 18e en 19e eeuw de voortrekkers van de beweging voor de afschaffing van de slavernij, zij ijverden voor de vorming van vakbonden, de verbetering van de woonomstandigheden van de arbeiders en allerlei andere maatschappelijke hervormingen.⁹⁶ Toch is er een onmiskenbare en onontkoombare spanning tussen het evangelische denken en het geloof in de vooruitgang. De ideale toekomst is niet maakbaar en haalbaar, je moet hem van God verwachten en kunt er hier en nu hoogstens voortekenen van oprichten. Daar wringt in wezen de schoen.

Maar, alweer vreemd, de evangelische moeite met het vooruitgangsgeloof vertaalt zich doorgaans niet in een actief opkomen voor het bedreigde milieu. Terwijl het toch zo voor de hand ligt. Zeker, milieubescherming kan wel rekenen op passieve instemming, de natuur is immers Gods schepping, maar wie aan de slag gaat in milieubewegingen is al gauw ‘links’. En ‘links’ staat dan voor ‘progressief’, meelopen met de gelovigen in de vooruitgang, proberen de ideale samenleving met eigen handen te bouwen. Zo raakt het beeld voortdurend vertekend en vertroebeld. Want opkomen voor het ‘conserveren’ van het milieu is juist een protest tegen het geloof in de vooruitgang, dat de natuur opoffert aan menselijke beheersingsdrift en jacht naar welvaart. Deze begripsverwarring moet eerst worden opgelost, wil de ijver om te bewaren wat ons uit de Schriften is overgeleverd, worden gekoppeld aan een actieve inzet voor het bewaren van de schepping.

Opbotsen tegen grenzen

Al met al heeft het conservatisme, in welke vorm dan ook, niet kunnen voorkomen dat het geloof in de vooruitgang het overheersende kenmerk van de Westerse cultuur is geworden en gebleven. Dat geloof heeft zelfs de grootste rampen van onze eeuw overleefd. De wereldoorlogen met hun miljoenen doden, de holocaust, de kernbewapening en de schrijnende armoede in de Derde Wereld vermochten de gemiddelde Westerse mens niet van zijn geloof af te helpen. Ook deze drijvende kracht is sterker gebleken dan de krachten die zich ertegen keerden. Voor hoe lang? Het vooruitgangsgeloof wil per definitie voortdurend grenzen verleggen. Dat is een innerlijke noodzakelijkheid. Maar er zijn grenzen die niet overschreden kunnen worden, en daarom kan dit geloof op den duur niet standhouden.

De Westerse mens heeft het idee van de vooruitgang geschapen maar is er nu de slaafse dienaar van geworden Hij gelooft erin en kan niet meer terug. De wetenschap komt met telkens weer nieuwe ideeën en de techniek vervaardigt het ene nieuwe product na het andere. Door winstbejag gedreven en door de technologie opgejaagd, gaat de productie onstuitbaar verder omhoog. Nieuwe markten worden opgebroken, nieuwe behoeften geschapen, economische

groeï is immers de voorwaarde voor vooruitgang? De natuur wordt omgeploegd en leeggezogen. Is dat de weg naar utopia? De milieucrisis laat zien dat we eerder afsnellen op het tegendeel.

In zijn studie *Kapitalisme en vooruitgang* legt Bob Goudzwaard deze botsing tussen vooruitgangsgeloof en het milieu bloot. 'Kan de eindige aarde, waarop wij leven, op den duur wel het geweld van deze tomeloze vooruitgang verdragen?'⁹⁷ De vooruitgang moet vroeg of laat wel stuiten op grenzen, waaronder met name de eindigheid van het milieu. Toch, de economische groei gaat maar door en daarmee ook de aanslag op de grondstoffen en de natuur.

Wanneer we dit gegeven combineren met de wetenschap dat slechts een groeipercentage van 3,5 procent van het Bruto Nationaal Product (BNP) in de rijke landen al voldoende is om voor een verdubbeling van datzelfde BNP in twintig jaren zorg te dragen, met de daarin vervatte versterkte druk op nog aanwezige ruimte, grondstoffen, milieu en energie, dan rijst de vraag of het ruimteschip van de voortgaande economische-technische expansie niet op bepaalde externe grenzen stuk zou kunnen slaan.⁹⁸

Een dergelijk geluid vindt wel wat weerklank, maar lang nog niet genoeg. Wanneer zal het besef algemeen doordringen dat de schone toekomst via de altijd maar grensverleggende 'vooruitgang' nooit zal dagen? Dat de Westerse cultuur fundamenteel op haar schreden moet terugkeren wil de natuur niet nog verder worden opgeofferd aan een utopische en niet te realiseren toekomstdroom? De milieucrisis brengt de onhoudbaarheid van het vooruitgangsgeloof aan het licht. Echter, een geloof dat twee eeuwen lang kon inslijten, zal zich niet zonder slag of stoot gewonnen geven!

Conclusie en vervolg

De wortels van de milieucrisis zijn nu wel duidelijk: drie drijfveren die bovendien nog in elkaar grijpen ook. Juist door hun onderlinge verbondenheid zijn ze zo krachtig gebleken. Ze gaven telkens weer de opstoot in de vaart der volken. Nu we de afbraak van het milieu zien, staan we als Westerse cultuur met onze idealen in ons hemd. Wat valt er nog te beheersen als het voorwerp van onze overheersing verkwijnt? Wat valt er nog te kopen en te verkopen, wanneer we de bronnen van ons bestaan ermee vergiftigen? Wat valt er nog te verwachten van de toekomst, nu we op de drempel staan van schier onafwendbare milieurampen?

f. Onze medeplichtigheid

We zijn echter nog niet uitgepraat. Aan de wieg van de drie drijfveren stond het Westerse christendom. In de loop der eeuwen hebben talloze christenen zich bovendien van harte laten leiden door deze krachten, ook al hadden ze hun oorspronkelijke christelijke bedding al lang verlaten. Christenen hebben meegestreden voor wetenschappelijke en technische vooruitgang. Ook christenen hebben het kapitalisme op hun schild geheven en er dik aan verdiend. Ook christenen hebben geloofd in de nieuwe samenleving, het Utopia van morgen of overmorgen en zich daardoor laten leiden in de politieke en maatschappelijke keuzes hier en nu. Aanvankelijk zullen weinigen hebben beseft welke krachten zij daarmee dienden. Maar nu zien we aan de afbraak van het milieu dat de christelijke kerk hierdoor medeplichtig is geworden aan verkeerde krachten;

Kunnen we dat laatste ook zeggen van de evangelische beweging, die voor zichzelf zo graag een uitzonderingspositie opeist in de kerkgeschiedenis? Die zo graag zegt: 'daar doen wij niet aan mee'? Die zich vaak vleit met de gedachte dat zij corrigeert wat 'de kerk' fout deed en fout doet?

In de eerste plaats een algemene opmerking. Evangelischen kunnen zich niet distantiëren van de kerkgeschiedenis in het algemeen. We zijn voortgekomen uit het christendom van het verleden en hebben daarom ook deel aan de fouten die in voorgaande eeuwen zijn gemaakt. Wanneer we dit beseffen, gaan onze ogen open voor de invloed van diverse christelijke tradities op ons eigen denken en handelen van nu. Juist ook op onze houding ten aanzien van de natuur en de huidige milieucrisis. Wij kunnen onze voorgeschiedenis wel de rug toekeren, maar het verleden laat ons niet ongemoeid!

Hoe werkt dat verleden door? Op grond van welke overgeleverde gedachten zijn ook wij medeplichtig aan de milieucrisis? Er zijn concreet drie manieren te noemen waarop we de afbraak van het milieu in de hand werken of in ieder geval niet tegenhouden: de scheiding tussen natuur en genade en de daarmee gepaard gaande onderwaardering van de natuur, de overwaardering van de arbeid en een volledige aanvaarding van het kapitalisme. Deze drie zijn niet altijd en overal even sterk aanwezig, hier en daar ontbreken één of meer ervan zelfs, maar in de evangelische beweging als geheel zijn dit toch drie factoren van belang.

1. De onderwaardering van de natuur

Historisch gezien wortelt de evangelische beweging in de reformatie. Als geheel combineert zij het dogma van de hervormers – alleen door genade, alleen door geloof, alleen door Christus, alleen de Schrift – met een sterke nadruk op persoonlijke geloofsbeleving, zending en leven door de Geest. Theologisch gezien blijft de beweging in grote lijnen binnen de boorden van het orthodoxe protestantisme. Vanuit die achtergrond heeft zij een bepaalde opvatting over de verhouding mens en natuur overgenomen die zo kenmerkend is voor het protestantisme in het algemeen. Op dit aangelegen punt zet Francis Schaeffer in met zijn kritiek op een christendom ‘dat op ecologisch gebied nog erger is dan het animisme’.⁹⁹ In het Westerse christendom is het gangbaar geweest om een scheiding te maken tussen natuur en genade, tussen aarde en hemel, tussen het materiële en het geestelijke, en vervolgens te zeggen dat de eerste categorie er minder of niet toe doet. In het spoor van de Griekse wijsgeer Plato werd de natuur onderge- waardeerd tot verdriet van Schaeffer:

En wij moeten, met tranen in onze ogen, zeggen dat veel orthodoxe protestanten en veel evangelische christenen uitgaan van het platonisch denken, waarin het alleen maar gaat om de ‘bovenbouw’ van de hemelse dingen, het ‘redden van zielen’ en zorgen dat je in de hemel komt. De veelheid van orthodoxe en evangelische termen kunnen niet verhelen, dat er nauwelijks belangstelling is voor het juiste lichamelijk genot of voor het juiste gebruik van het verstand. De natuur is voor deze christenen slechts een academisch bewijs voor het bestaan van God, maar heeft geen waarde in zichzelf.¹⁰⁰

Door de natuur af te doen als van minder of geen belang, beledigen we God. Zo werken we de technologische onderwerping van en de roofbouw op de natuur alleen maar in de hand. Het trieste is, aldus Schaeffer, dat de bijbel zelf een heel andere weg wijst en dat al die ‘brave, natuurvreemde, platonische (evangelische) christenen’ dus beter moesten weten. God schiep alle dingen met een eigen, intrinsieke waarde. We hoeven de natuur niet te vergoddelijken, maar we moeten haar wel behandelen met respect. God heeft de bomen, de vissen en de planten geschapen en alle dingen hun eigen waarde gegeven. Sterker, Hij heeft met de hele natuur een verbond gesloten – het verbond van Noach met als teken de regenboog. Vandaar dat Schaeffers antwoord op de stelling dat het christendom de grote onderdrukker van de natuur is.

Het probleem is niet dat het christendom geen antwoord zou hebben op de milieucrisis, maar dat we niet hebben gehandeld vanuit het antwoord. Zeker, wij christenen kennen een boom bepaald niet dezelfde waarde toe als

de animisten. Dat is niet het probleem. Het probleem is, dat wij niet hebben gehandeld op grond van de waarde die God eraan heeft gegeven, terwijl we daarvan wèl op de hoogte waren.¹⁰¹

Veel evangelischen houden er een platonische scheiding tussen natuur en genade op na, maar een dergelijke vorm van christendom is uiterst gevaarlijk. Op die manier laten we de natuur over aan de technologie, die haar als dode, waardeloze materie beschouwt. Sterker, met zo'n houding verlenen we in het dagelijks leven moeiteloos hand- en spandiensten aan de onderwerping van de natuur, zonder dat het bij ons opkomt, waarmee we eigenlijk bezig zijn. Door de natuur te onderwaarderen, stoppen we onze ogen en oren toe voor de Bijbelse kritiek op de kapitalistische zucht naar meer en meer. Dan beroert het ons geweten niet, dat wij mee produceren ten dienste van de vooruitgang en de nog welvarender toekomst. Dan raakt het ons niet echt, dat daardoor de natuur wordt aangetast. Terwijl we weten dat alleen de wederkomst van Christus het Rijk Gods definitief zal doen aanbreken, dragen wij – vaak met instemming – ook ons steentje bij aan de 'vooruitgang' van onze kinderen, onze stad, ons volk, ons land. We werken eraan mee, met dezelfde methoden en dezelfde middelen, vaak met dezelfde verlangens en verwachtingen en, dat vooral, met dezelfde heerszuchtige houding ten opzichte van de natuur.

We hebben als evangelischen een afkeer van theologieën waarin het alleen nog maar over de mens, de wereld en de maatschappij gaat. Die afkeer is voor een belangrijk deel terecht. Maar uit dat verzet wordt vaak een wereldmijdende gelovigheid geboren, waarin de wereld theologisch in het geheel niet meer voorkomt. Waarin de natuur slechts figureert op tekst- en wenskaarten en in de liederen van de liturgie. Waarin de blik naar binnen en naar boven is gericht. Dat is het piëtisme, waarvan de Engelsman Ron Elsdon zegt, in zijn boek over de relatie tussen het christendom en de milieuvervuiling:

De praktijk van het piëtisme gaat uit van het geloof dat de individuele ervaring van Jezus Christus het enige is, dat er werkelijk toe doet. Dus is er geen besef van verantwoordelijkheid ten opzichte van de lichamelijke dimensie van het menselijk leven, men is slechts geïnteresseerd in het redden van zielen.¹⁰²

De afbraak van het milieu zou minder ernstig zijn geweest, wanneer orthodoxe protestanten en piëtistische evangelischen zich niet eeuwenlang theologisch afzijdig hadden gehouden van de brute overheersing ervan. Wanneer zij er in de praktijk van het leven niet op grote schaal aan hadden meegedaan. Door eerst een theologische scheiding tussen natuur en genade aan te brengen, kan het gebeuren dat we vervolgens in de werkelijkheid van alledag medeplichtig worden aan de krachten waaraan het milieu nu ten gronde dreigt te gaan.

2. Overwaardering van de arbeid

Veel evangelischen delen met de protestantse orthodoxie niet alleen de onderwaardering van de natuur, maar ook de overwaardering van arbeid. Dat is de tweede manier waarop wij deelhebben aan de milieucrisis – onze arbeidsethiek.

De puriteinen in Engeland en Amerika leerden van Calvijn dat arbeid een goddelijke roeping is. Van zijn calvinistische discipelen vernamen zij dat God onze soberheid en vlijt 'zegt' met voorspoed en gewin. Via de puriteinen kwam dit denken terecht in de opwekkingsbewegingen van de 18e eeuw. Sindsdien heeft het de hele evangelische beweging doortrokken, tot op de dag van vandaag. We hebben gezien welke rol de arbeid speelt in het streven de natuur aan de wetenschap te onderwerpen. Arbeid is bovendien de brandstof van het kapitalisme. Arbeid is de hefboom van de vooruitgang. Arbeid: in het industriële tijdperk hebben miljoenen mensen

hun ruggen gekromd en hun lichamen afgemat ‘om het straks beter te krijgen.’ Vaak kwam her erop neer dat we wel moesten, wilden ze op dat moment nog in leven blijven. De uitgebuite en geknechte loonslaven in de grote industriesteden verenigden zich onder de banier van het socialisme. Maar in plaats van arbeid als vuilnis te achten, hemelden zij haar op: Alleen door hard werken en technologische vooruitgang zou de socialistische heilsstaat werkelijkheid worden. Arbeid als ideologische wachtwoord van partij en staat, als rood toverwoord.

Rechts en links fungeert arbeid dus als toegangsweg tot de schone toekomst. Maar omdat de evangelischen zich grotendeels in de Westerse kapitalistische wereld bevinden en er maar weinigen zin die enig heil zien in het socialisme, kunnen we ons beperken tot hun houding ten opzichte van de arbeidsethiek van ‘rechts’. De meeste evangelischen zingen in de eredienst de psalmen Davids, maar spellen in het dagelijkse leven de waarden van het kapitalisme. Vaak onbewust en vaak omdat je in de realiteit van alledag weinig andere keus wordt gelaten. Maar in ieder geval speelt hierin ook mee de gedachte dat God ons heeft opgedragen om op deze manier en ‘in het zweet van ons aanschijn’ de kost te verdienen. Dus: je investeert om winst te maken, je werkt om geld te verdienen, je ploetert nu om het straks beter te hebben, wie niet werkt zal niet eten. Zo was het vroeger, zo is het nu nog, in het algemeen gesproken.

We hoeven maar enkele jaren terug te gaan in de geschiedenis om de waarheid van deze stelling te illustreren. Na de Tweede Wereldoorlog moest Nederland herrijzen, dat vroeg ieders volledige inzet. Hoeveel evangelischen hadden toen gewetensnood? Werden we in de jaren ’70 en ’80 niet allemaal overvallen door de verwoesting van het milieu die van deze wederopbouw het gevolg was? We wisten immers niet beter dan dat God ons het liefst als nijvere mieren bezig zag plaggen te steken, bomen te rooien, kanalen te graven, wegen aan te leggen, huizen te bouwen, auto’s te fabriceren, uitvindingen te doen, varkens te mesten, en lange, lange dagen te maken ten behoeve van de economische vooruitgang van het vaderland? En opnieuw kunnen we zeggen: de milieucrisis zou minder erg zijn geweest wanneer orthodoxe protestanten en opgewekte evangelischen er niet eeuwenlang aan hadden meegewerkt door hun noeste arbeid, hun ploegendienst aan de welvaartsdroom van het kapitalisme.

3. Verzwagering met het kapitalisme

Sterker, volgens veel evangelischen is de kapitalistische samenleving van het ‘vrije’ Westen zo ongeveer het beste wat je je als christen op aard kunt en mag wensen. In ieder geval zolang het Koninkrijk nog niet definitief is gevestigd en zolang het, in afwachting daarvan, met de verschillen tussen arm en rijk maar niet helemaal de spuigaten uitloopt. Deze evangelischen sluiten, althans voor wat betreft het dagelijks bestaan in de wereld, een monsterverbond met de ideologie van het kapitalisme, als maatschappelijk systeem. Dat is niet meer en niet minder dan een principiële politieke keuze, die wordt gedaan met een beroep op Bijbelse waarden als vrijheid en arbeid. Laten we er voor de goede orde direct bijzeggen, dat deze evangelischen lang niet de enige christenen zijn, die zich vroeger en nu hebben gelieerd met het kapitalisme. Voorvechters daarvan kom je tegen in alle lagen en stromingen van de kerk.

Vanwaar die verzwagering met het kapitalisme? Voor een deel is dat de evangelischen niet echt te verwijten. Het kapitalisme werkt nu eenmaal o, dat het mogelijke tegenstanders voor zich inneemt. Met die strategie heeft het zelfs de socialistische tegenstoot overleefd. Het kapitalisme zoekt niet de confrontatie, maar gaat een eindje mee, past zich aan. ‘Geen probleem, wanneer u erediensten wilt houden. Geen probleem, wanneer u wilt evangeliseren. Die vergunning voor dat nieuwe kerkgebouw komt voor de bakker. U hebt als christenen alle vrijheid om uw geloof te belijden en te beleven.’ In het kapitalistische systeem krijgen christenen veel meer

ruimte dan in bijvoorbeeld het socialisme van het Oostblok of onder heel wat autoritaire regimes in de Derde Wereld. We mogen niet blind zijn voor de wel degelijk gunstige kant van dit gegeven. De christelijke kerk heeft inderdaad grote ontplooiingsmogelijkheden in de kapitalistische wereld. Neem het de evangelischen maar eens kwalijk wanneer zij het kapitalistische ‘vrije Westen’ verkiezen boven de Sovjet-Unie. Perestrojka of geen perestrojka. Maar de kwalijke kant mag ook niet worden uitgevlakt. Want door zich voor te doen als bondgenoot van de vrijheidslievende christenen, strooit het kapitalisme hun zand in de ogen voor de schaduwzijden van het systeem. Het verdooft de christenen, zodat ze niet meer aanvoelen hoe het kapitalisme voortdurend een appel doet op hebzucht en materiële verlangens. Wanneer je echter de armoede in de krottenwijken van de Derde Wereld hebt gezien en geroken of de stank van de afval van onze welvaartsmaatschappij tot je hebt laten doordringen, besef je dat het kapitalisme een moloch is, die alles verslindt wat op zijn weg komt. Een monster dat heel vriendelijk gen gewiekt iedere ethische tegenstand neutraliseert en buiten werking stelt.

Tot zover is de evangelische beweging in zekere zin nog te excuseren voor haar verzwaging met het kapitalisme. Maar dit is niet het hele verhaal. Voor een deel is er ook sprake van een bewuste, politieke keuze voor de vrijheidsideologie van het kapitalisme. De Amerikaanse evangelische theoloog Robert Wauzzinski onderzocht de relatie tussen het kapitalisme en de industriële revolutie enerzijds en de evangelische beweging in zijn land anderzijds. Hij komt tot de conclusie dat er onder de Amerikaanse evangelischen in de loop van de 19e eeuw geleidelijk een verandering is opgetreden. Zij nemen de waarden van het kapitalisme over. Hoe kan dat? Wauzzinski laat zien dat er een verschuiving plaatsvindt, waarbij men het individualisme en de vrije wil steeds belangrijker vindt en waarbij men het streven naar zoveel mogelijk winst normaal acht, zaken die naadloos aansluiten bij de kapitalistische ideologie. De calvinistische arbeidsethiek schrijft gedisciplineerd en hard werken voor. En:

Het evangelie wordt steeds meer versmald tot een boodschap van individuele verlossing, waardoor men steeds minder in staat was de buitensporige geldzucht van het kapitalisme te bekritisieren.¹⁰³

Aan de ene kant ging alle aandacht uit naar persoonlijke bekering, tegelijkertijd lieten predikers als Dwight Moody merken niet vies te zijn van de geneugten van het kapitalisme, en dat terwijl vroeger opwekkingspredikers als Jonathan Edwards en Charles Finney er nog tegen tekeer waren gegaan. Vanwaar deze omslag? Verschillende historici vermoeden dat de reden hiervoor moet worden gezocht in het feit dat veel van deze evangelisten voor hun financiële ondersteuning afhankelijk waren geworden van rijke *Evangelicals*. Voor mensen als Moody en later Billy Sunday was dat wel heel duidelijk het geval. Verder werd ethiek voor evangelischen steeds meer een individuele gedragscode en meer niet. Dus: zolang de mensen hun geld maar goed besteden, is aan de eis van heiliging voldaan. De arme moet zich bekeren van de fles en zuinig omgaan met het weinige geld dat hij heeft. De rijke is in staat om evangelisatiewerk financieel te ondersteunen. Dat de armoede van de een wel eens iets te maken kon hebben met de rijkdom van de ander, vermocht de gewetens niet beroeren, het drong amper door. Dat soort zaken liet men liggen voor de zo verfoeide predikers van het ‘social gospel’.

Je hoeft maar te luisteren naar de Amerikaanse televisiepredikers en een blik te werpen in tal van boeken en publicaties om te merken, hoezeer grote delen van de evangelische beweging nog steeds uitgaan van het monsterverbond met het kapitalisme. God is rijk, dus mogen wij het breed laten hangen. God is goed, daarvan zijn onze winsten en onze dure gebouwen een teken. God houdt van harde werkers, horen we alle dagen, met als ondertoon dat Hij noeste arbeid beloont met materiële zegen en dat de kapitalistische economie daartoe de beste kansen biedt.

De communisten maken er overal en altijd een puinhoop van, maar op de vrije markt kunnen christenen doen en laten wat ze willen. Aan de ene kant van het ijzeren gordijn worden christenen vervolgd, aan de andere kant mag je ongestoord evangeliseren en gemeenten stichten;

Nee, zo op het eerste gezicht lijkt het kapitalisme zo slecht nog niet. Maar kijk je verder dan je portemonnee dik is, dan ga je de verworpenheid ervan zien.

De geest van het kapitalisme verdraagt zich ten diepste niet met de Geest van God. Het kapitalisme leeft, net als het socialisme overigens, van de roofbouw op het milieu. Dat is zonde tegen de Schepper. Het kapitalisme verzekert zich van zijn aanhang door een voortdurend appel op hebzucht en materiële verlangens. Hoe kunnen christenen zich dan uitleveren aan een dergelijke ideologie? Zowel de evangelische profeten van het kapitalisme als de 'linkse' christenen voor het socialisme rekenen buiten het milieu. En wie buiten het milieu rekent, rekent buiten God die er een verbond mee heeft gesloten.

Conclusie

De wortels van de evangelische beweging liggen in een theologie die de natuur als tweederangs schepping beschouwt, die de arbeid overwaardeert. Hoeveel kritiek en aanmerkingen evangelischen ook mogen hebben op tradities uit het verleden en op kerken die daaraan willen vasthouden, met dit sop zijn wij nog steeds overgoten. Daarom valt het ons zo moeilijk wakker te worden voor de aanslag die wordt gepleegd op de natuur. Of zullen we komen tot een Bijbelse visie op de verhouding mens en natuur, tot een Bijbelse bezinning over de ethiek van het werken en tot een Bijbelse doordenking van het vrijheidsbegrip, dat in het kapitalisme zo'n centrale plaats inneemt? Met deze vragen gaan we over tot ons laatste hoofdstuk.

Noten

71. T.S. Derr, *Ecology and liberation: A Theological Critic of the Use and Abuse of our Birthright*, WSCF, Londen 1973 blz. 19.
72. G. Hardin, 'The tragedy of the Commons', in: *Science Magazine*, nr. 162 (1968), blz. 1243-1248.
73. G. Hardin, *Exploring the Ethics for Survival: The Voyage of Spaceship Beagle*, New York 1972.
74. Voor meer gegevens over de relatie tussen armoede en bevolkingsgroei zie: R.J. Sider; *Rich Christians in an Age of Hunger, The Chicago Declaration*, Carol Stream 1974.
75. P.R. Ehrlich, A.H. Ehrlich en J.P. Holdren, 'The impact of Population Growth', in: *Science Magazine*, nr. 171 (1973), blz. 1212-1217 en idem: *Human Ecology*, San Francisco 1973.
76. R.C. Kwant, 'Mens en natuur' in *Syllabus Milieukunde*, deel 1/A3, Rijksuniversiteit Utrecht 1986.
77. L. White, 'The historical Roots of our Ecological Crisis', in *Science Magazine*, nr. 155 (1967), blz. 1203-1207.
78. L. Moncrief, 'The Cultural Basis of Our Environment,' in *Science Magazine*, nr. 170 (1973), blz. 508-512.
79. *Idem*.
80. F. Bacon, *The New Organon and Related Writings*, New York, 1960 (oorspr. 1620), blz. 15

81. F. Bacon, *De argumentis scientiarum*, Londen 1901 (oorspr. 1605), II/I.
82. F. Bacon, *The New Organon*, a.w., blz. 66.
83. F. d'Alembert, *Eléments de philosophie* (1759), aangehaald in L. Newbigin, *Beyond 1984* (Geneve 1984), Nederlandse vertaling: E. Van de Poll, *Verder dan 1984: missionaire confrontatie met de moderne cultuur*, Kampen 1985, blz. 20.
84. R. Descartes, *Discours de la Méthode* (oorspr. 1637), Parijs 1966.
85. C. Dawson, *Progress and Religion: an Historical Enquiry*, Londen 1945, blz. 183.
86. J. Locke, *Two Treatises on Governance* (oorspr. 1698), Cambridge 1970, Book II, par. 34.
87. K. van Koppen, 'De milieubeweging tussen verlichting en romantiek,' in: idem (red), *Natuur en mens: visies op natuurbeheer vanuit levensbeschouwing, wetenschap en politiek*, Wageningen 1984, blz. 123.
88. *Idem*, blz. 124.
89. Een van de hoofdthema's in: B. Goudzwaard, *Genoodzaakt goed te wezen: christelijke hoop in een bezeten wereld*, Kampen, 1981.
90. E. Schuurman, *Techniek, middel of moloch?* a.w., blz. 103-104.
91. M. Weber, *Die protestantische Ethik* (oorspr. 1920), Tubingen 1979⁵.
92. De titel van het hoofdwerk van A. Smith.
93. Zie het interview met hem in: H. Bouma, *De aarde is er ook nog*, Wageningen 1974, blz. 153.
94. Bob Goudzwaard, a.w.
95. L. Newbigin, *Verder dan 1984*, a.w. (noot 81), blz. 28-29.
96. Over deze en andere voorbeelden van sociale betrokkenheid van de evangelische beweging in het verleden en de tegenwoordige tijd zie E. W. van de Poll, *Sociaal Reveil, evangelischen in de samenleving vroeger en nu, tussen isolement en sociale aktie*, Den Haag 1984.
97. B. Goudzwaard, *Kapitalisme en Vooruitgang*, Assen 1974, blz. 142.
98. *Idem*, blz. 145
99. F. Schaeffer, *Pollution and the death of man*, a.w., blz. 44.
100. *Idem*, blz. 31.
101. *Idem*, blz. 44
102. R. Elsdon, Bent World, *Science: the Bible and the Environment*, Leicester 1981, blz. 13.
103. R. A. Wauzzinski, *God and the Mammon: Protestant Evangelicalism and the Industrial Revolution in America, 1820-1914* (dissertatie), Pittsburg 1985, blz. 326.